

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT U STAROME ZAVJETU I U KASNOM ŽIDOVSTVU STAROZAVJETNA (INDIVIDUALNA) ESHATOLOGIJA

Dr Adalbert REBIĆ

Teološki izraz „eshatologija” doslovce znači nauka o svršetku ili o „posljednjim stvarima” (grč. *eshaton* posljednji a *logos* nauka). Prvi je u teologiji taj izraz upotrijebio luteranski teolog Abraham Calow (umro 1686). Dogmatski udžbenici pod izrazom „posljednje stvari” misle na događaje koji će se zbiti na kraju povijesti, svijeta i čovječanstva. Ti posljednji događaji su smrt, sud, raj ili pakao, čišćenje, povratak Krista, uskrsnuće mrtvih i svršetak svijeta, stvaranje novog neba i nove zemlje. Ti se događaji mogu ticati pojedinca (individualna eshatologija), a mogu se ticati i čovječanstva (univerzalna ili kolektivna eshatologija). Mogu se ticati svemira naprosto (kozmička eshatologija): svršetak staroga svijeta i stvaranje novoga svijeta (*palingenesis*). Zato su *eshatologija* i *apokalipsa* često povezane.¹

Mnogi ovu kršćansku teološku terminologiju jednostavno, bez distinkcije i oklijevanja, prenose i na Stari zavjet pa govore o starozavjetnoj eshatologiji. Pri tome misle i u odnosu na starozavjetnu eshatologiju ono što bez razlikovanja misle u okviru svoje kršćanske teološke terminologije i svojeg kršćanskog vjerovanja. Međutim stvari nisu tako jednostavne. Starozavjetna eshatologija ima drukčije i vrlo različite sadržaje i vidove od naše kršćanske eshatologije. S pravom upozorava Gerhard von Rad: „Nasuprot sve općenitijem i dosljedno tomu sve praznijem govoru o eshatologiji podižu se ozbiljni glasovi koji s pravom traže da taj pojam treba ostaviti preciznim i upotrebljavati ga samo za određeni, sasvim jasni fenomen.”²

Prije svega, Stari zavjet uopće ne upotrebljava riječ „eshatologija”. Dakako, iz toga još nipošto nitko ne smije zaključiti da Stari zavjet nije vjerovao u stvarnosti koje se pod tim pojmom podrazumijevaju. Taj je pojam jednostavno nastao kasnije, i to na temelju grčkog jezika. Uostalom, nešto slično vrijedi i za pojam „objava” (grčki *apokalypsis*, lat. *revelatio*): Stari zavjet doista nema stručnog uhodanog tehničkog izraza za „objavu”, a ipak je „objava” središnja stvarnost Staroga za-

---

1) H. Assig, *Escatologia*, u *Dizionario teologico* (J. B. Bauer – C. Mollari), Citadella Editrice, Rim 1974, strana 227.

2) G. von Rad, *Theologie des Alten Testaments*, II, München 1965, str. 123.

vjeta. Dok to razlažemo, moramo imati na umu da su Hebreji u starozavjetno doba imali drugačiji mentalitet, drugačiji način mišljenja nego Grci i Latini, odnosno mi danas. Biblija nigdje ne upotrebljava apstraktne termine filozofskog porijekla. U Bibliji nema *sistematskog* i *spekulativnog* prikazivanja i razradivanja. Starim je Hebrejima bilo strano svako apstrahiranje, spekuliranje i teoretiziranje. Oni su bili praktični, konkretni, zorni i predmetni. Umjesto apstraktnih pojmova služili su se slikama, usporedbama, mitovima, legendama i slično. Njihov je govor – gledan sasvim jezično, lingvistički – vrlo neodređen, širok i teško definiran. Hebrejske riječi imaju vrlo široki dijapazon značenja. Takav jezik i takav način mišljenja uvjetuje i narav teologije. Starozavjetna teologija nije stoga spekulativna kao što je to npr. slučaj sa srednjovjekovnom skolastičkom teologijom, nego je narativna (pripovjedačka). Služi se slikama, usporedbama, parabolama. Starozavjetni biblijski pisac *pripovijeda* o Bogu umjesto da o njemu *raspravlja* poput Grka i Rimljana. On iznosi svoja iskustva s Bogom, opisuje zahvate Božje u njegovu povijest kako ih je on shvatio. Izriče zakone i zapovijedi koje izvire iz određenih životnih situacija i vrijeđe za određene životne situacije.

Poteškoća je i u tome što Stari zavjet nije napisao jedan jedini pisac. Na njemu je radilo stotine nadahnutih ljudi. Na njemu su dapače radile generacije ljudi. Stari je zavjet knjiga koja je nastajala kroz stoljeća, kroz jedno tisućljeće. Starozavjetna se teologija dakle razvijala, rasla, usavršavala kroz tisuću godina! Rasla je ovisno o rastu kulture, ovisna o načinu življenja. Kultura starih Hebreja nije bila statična nego dinamična, živa i životvorna. Kultura i religija razvijahu se *iznutra*, silom vlastita rasta, i *izvana*, silom utjecaja susjednih naroda, njihovih kultura i njihovih religija.

U tom kontekstu moramo prosuđivati i starozavjetno razmišljanje o budućnosti i iščekivanje budućnosti. Gotovo je nemoguće očitati sve one „markantne fenomene” iz Staroga zavjeta na koje se odnosi pojam *eshatologije*. Biblijskom piscu SZ bilo je strano shvaćanje „apsolutnog svršetka”. On je mislio i razmišljao impresionistički. Za nj postoji samo *relativni* „ispred”, „prije” i *relativni* „straga”, „poslije”. Odatle je sasvim razumljivo da u biblijskom jeziku SZ nema ekvivalenta za grčki izraz *eshatos* ili *eshaton* u smislu apsolutnog „zadnjeg”, „posljednjeg”, apsolutnog „svršetka”.

Rekli smo da je starim Hebrejima bilo strano svako sistematiziranje i spekulacija. No krivo bismo imali ako bismo mislili da su oni zato bili nemetodični.³ Oni su reagirali na svoju sadašnjicu i uvijek je iznova premissljali u svjetlo objave. Imali su neka temeljna načela kao što su npr. *Deset riječi* (Izl 20,117; Pnz 5,1–21) ili *Kraljevski zakon* (Pnz 17,14–20). Sve ostale zapovijedi – a i mnoge unutar Deset riječi – proizlaze iz njihova praktična života i odgovaraju njihovom konkretnom životu, njihovim konkretnim prilikama, duhovnim i materijalnim potrebama. Starozavjetni teolog mora imati sve to u vidu pa skupljati, sabirati, pabirčiti starozavjetne ideje, misli, izjave, i sastavljati ih u cjelinu, u sintezu. To vrijedi općenito za biblijsku teologiju, a napose za biblijsku antropologiju, hamartologiju, eshatologiju

---

3) R. Schnakenburg, *Zukunft. Zur Eschatologie bei Juden und Christen*, Düsseldorf 1980, str. 19.

i druge skupine tema. Starozavjetnoj eshatologiji najviše doprinose proroci, mudroslovna književnost i psalmi. No ono što o eshatologiji govore proroci ili psalmi ne da se tako jednostavno prenijeti i na sve ostale knjige Staroga zavjeta. Povijesne i mudroslovne knjige jedva da išta doprinose starozavjetnoj eshatologiji.

No, prije nego započnemo raspravljati o starozavjetnoj eshatologiji, mora nam biti jasno što je to *starozavjetna eshatologija*. Taj smo pojam već na samom početku stavili pod upitnik. Moramo ga stoga sada razraditi.

Alfred Jepsen piše: „I SZ zna za iščekivanje budućnosti, govori o tome što će se jednom dogoditi. Mnogo se raspravljalo o tome da li se ovo iščekivanje smije označiti kao eshatologija. Već prema tome kako se taj pojam shvati, pada nj potpadaju neki ili nikoji starozavjetni izričaji o budućnosti. Ako eshatologija opisuje samo novo razdoblje, razdoblje novog svijeta, svršetak sadašnje povijesne epohe, morat ćemo u odnosu na taj pojam biti vrlo suzdržljivi. Ako se pak eshatologija odnosi na budućnost ove povijesti, na preokret u ovoj povijesti, tada u odnosu na SZ smijemo upotrebljavati pojam eshatologije. Isto to vrijedi i za slučaj ako eshatologija uključuje u se sve izričaje o budućnosti.... No važnije nego ovo terminološko pitanje jest odrediti zapravo onu osebujnu strukturu starozavjetnih izričaja o budućnosti, u svoj njezinoj mnogostrukosti i svoj promjeni. Oni ne predstavljaju neki jedinstveni sistem... Tako će pod ovim pojmom eshatologija obuhvatiti sve izričaje o budućnosti, a da se neće ništa reći o primjenljivosti pojma eshatologije na sva ta iščekivanja.”⁴ Dobro primjećuje R. Schnakenburg da je Jepsen zapravo vrlo mudrom distinkcijom izbjegao problem.⁵

Mi se u ovom napisu ne kanimo baviti starozavjetnom eshatologijom naprosto, u svim njezinim dimenzijama, a najmanje eshatologijom kao iščekivanjem budućnosti naprosto, nego eshatologijom u točno određenom smislu, to jest eshatologijom kao naukom o *posljednjim stvarima* čovjeka pojedinca (smrt, sud, prekogrobni život).

Na umu treba imati – opet ponavljam – da je eshatologija sustavna spekulativna nauka o posljednjim stvarima. A samim time što je sustavna i spekulativna, ona nadilazi granice SZ koji ne poznaje ni sustav (sistematizaciju) ni spekulaciju. Rekli smo već da je biblijskom piscu strano svako apstrahiranje. On nije mogao razmišljati o nekom „apsolutno zadnjem”, o nekom „apsolutnom svršetku”. On je razmišljao impresionistički. Vodio se u svojem razmišljanju datim stvarnostima, stvarnostima koje je imao pred svojim očima, u svojim rukama... To na nj silno djeluje. Nad tom stvarnošću koju kao da ima u svojim rukama on razmišlja i stvara zaključke. A upravo zato on unutar svojeg iščekivanja „svršetka” ne poznaje neku metahistorijsku eshatologiju. Kad god govori o „svršetku”, o „zadnjem vremenu”, o „posljednjem vremenu”, on uvijek ima na pameti neki povijesni događaj koji se ima skoro dogoditi. On je bio navezan na svoju konkretnu povijest, na povijest svoje generacije i na povijest prethodne ili slijedeće generacije. Njegovo promatranje povijesti obično obuhvaća sedam pokoljenja (tri odn. četiri prije i tri odn. četiri poslije njegova pokoljenja).

4) A. Jepsen, *Eschatologie*, u *Religion in der Geschichte und Gegenwart*, II, Tübingen 1958, str. 655.

5) R. Schnakenburg, nav. dj. 21.

Ipak, unatoč svemu što rekosmo, možemo pozornim čitanjem biblijskih tekstova i spajanjem misli i izričaja raznih tekstova sastaviti neku starozavjetnu eshatologiju kao nauku o prekogrobnom životu, nauku o smrti (o smrti kao metahistorijskom događaju), o sudu i o onome što slijedi poslije suda. A da bismo sagledali sve sastavnice te nauke, moramo početi s onim što je na Stari zavjet silno utjecalo, i to baš u poimanju prekogrobnog života. Izraelov pogled na život poslije smrti ne možemo gledati izolirano. Od pradavnih vremena Izrael je bio izložen raznim utjecajima sa strane. Njegovo vjerovanje u život poslije smrti slično je stoga onome koje su općenito ljudi na Starom bliskom istoku zastupali. Dva su religijsko-kulturna svijeta utjecala na Hebreje Staroga zavjeta: s jedne strane *Egipat*, a s druge strane *Mezopotamija* (Babilonija) i Perzija.

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT U STARIH EGIPĆANA

Izrael je bio uklješten između velikih staroistočnjačkih kultura i religija. Da bismo bolje razumjeli njegovo vjerovanje u prekogrobni život, moramo posegnuti za tim staroistočnjačkim kulturama i religijama. Moramo istražiti kakvo je općenito vjerovanje u prekogrobni život bilo na Starome istoku.

Egipat⁶ ima svakako posebno mjesto i posebnu ulogu u povijesti spomenutih kultura i religija. To vrijedi posebno za stare predodžbe u prekogrobni život. Vjerovanja starih Egipćana u život poslije smrti imaju važnu ulogu. O njima možemo imati prilično jasnu sliku, budući da su izražena mnogostruko u pronađenim tekstovima, slikama i grobnicama faraona i drugih egipatskih velikana.

U tom su kontekstu prije svega vrlo važni *sveti tekstovi* koji su ispisani na unutrašnjim zidovima nekih *faraonskih piramida* iz 5. i 6. dinastije. Ispisali su ih svećenici iz *Heliopolisa* (biblijski *On*)⁷ između 2425. i 2300. godine pr. Kr. Sadrže vrlo stare egipatske predaje o prekogrobnom životu, znatno starije nego vrijeme u kojem su ispisani na zidovima. Potječu čak iz 4. tisućljeća pr. Kr. U njima su nazočne razne književne vrste: himni, molitve, mitovi i legende. Svećenici su u Heliopolisu (bibl. *On*) svog boga *Atuma* poistovjetili s bogom sunca *Re* (*Amon-Re*) i vjerovali da je faraon sin boga *Atum-Re*, dakle da je on *Sin Božji*. Vječni život faraonov smjestili su negdje u oblake, u društvo boga sunca *Atum-Re*. Kad faraon umre, on se združuje s Bogom *Re* u svom sunčanom čamcu u kojem putuje danju po nebu a noću pod zemljom. Time pobjeđuje smrt. Smrt nadvladava time

---

6) S. G. Brandon, *Life after death. The After-Life in ancient Egyptian faith and Practice*, u *Expository Times* 76 (1964) str. 217–220; P. Barguet, *Le Livre des morts des anciens Egyptiens*, Paris Cerf 1967; H. Bonnet, *Osiris*, u *Reallexikon des Aegyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1971, 568–576; E. A. Wallis Budge, *Osiris, the Egyptian Religion of Resurrection*, London 1911. reprint New York 1961; R. O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Oxford 1969; Isti, *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, vol. I, Worminster 1973. J. Ce Goyon, *Rituels funeraires de l'ancienne Egypte*, Paris Cerf 1972; H. Kees, *Totenglaube und Jenseitsvorstellungen des Alten Aegypter*, Berlin 1956.

7) Egipatski grad *On* spominje se u Bibliji (Post 41,45) kao rodno mjesto jednog svećenika. Grci su taj grad zvali *Heliou polis* što znači *Grad sunca*. U gradu je bio razvijen kult boga sunca pod imenom *Atum*. Njega su kasnije svećenici poistovjetili s bogom *Re* i zvali *Atum-Re*. Vidi Kees, 80sl.

što se sjedinjuje s božanskim nebeskim bićem. Tako faraon zapravo ne umire, nego se sjedinjuje s nebeskim bogom i dalje vječno živi.

Osim ovih svećeničkih predaja o vječnom životu faraonovu poslije smrti postojale su i druge, *pučke predaje* o životu poslije smrti. Takva je npr. predaja o *Ozirisu* za kojega su vjerovali da je bio ubijen, ali da je uskrsnuo odnosno opet oživio.

Piramidski tekstovi pokazuju kako su u Egiptu u stara vremena postojali razni obredi pomoću kojih se htjelo sačuvati faraona od fizičkog raspadanja i sačuvati njegovo tijelo za novi, vječni život u koji ulazi uskrsnućem. Obred balzimiranja je simbolički ponazočivao ono što se već dogodilo s božanstvima *Izisom* i *Neftisom*, *Horusom* i *Anubisom*, kako bi oni sačuvali tijelo Ozirisovo. Ovo izvrsno ilustriraju piramidski tekstovi o faraonu *Pepi*. On se u njima naziva „Oziris-Pepi...”. Evo npr. jednog teksta: „Izis dolazi, i Neftis dolazi: jedan zdesna, a drugi slijeva... Oni nalaze Ozirisa onako kako ga je ostavio brat *Set* u *Neditu*. Tada govori Oziris-Pepi: 'Požuri k meni... Oni će zaštititi raspadanje tvojeg tijela... Zaštitit će miris tvog tijela da se ne iskvare. Izis donosi žrtvu ljevanicu (vino). Neftis te čisti. Tvoje starije sestre obnavljaju tvoje tijelo, ponovno sastavljaju tvoje udove, ponovno oživljuju tvoje oči!’”⁸ U tom kontekstu još je važniji obred *otvaranja ustiju* (mješavina realizma i magije). Svećenik dodiruje oči, nos i usta mumije te pri tom izgovora riječi kojima izjavljuje da čini isto što je učinio bog *Horus* svome ocu *Ozirisu*, tj. da ga osposobi da diše, vidi i jede (da uskrsne na novi život). Tim magijskim obredom željeli su mrtvog kralja poistovjetiti s Ozirisom. Po tom obredu kralj postaje sličan Ozirisu, postaje drugi Oziris. Doživljava istu sudbinu koju je doživio Oziris, biva naime uskrsen na novi i vječni život.

Najuzbudljiviji je trenutak kada svećenik počinje zazivati boga *Atuma* (*Re*) da uskrsne mrtvog kralja na novi život. To izvrsno ilustrira jedan piramidski tekst koji se odnosi na pokojnog faraona *Uhasa* i *Ozirisa*. Svećenik moli: „O *Atume!* Ovaj tu – *Oziris* – kojega si ponovno oživio i na životu zadržao, on živi. A i ovaj *Uhas* također živi. On (tj. *Oziris*) nije poslije više umro i *Uhas* više neće umrijeti.”⁹ Svećenik zatim posebno moli *Ozirisa* da se udostoji oživjeti ovog mrtvog kralja. Govori ovako: „*Oziris*e, svrni lice svoje i pogledaj ovoga *Uhasa!*” Molitvama i obredima pokušava pokojnika tako združiti s *Ozirisom* da dotični doživi istu sudbinu koju je doživio *Oziris*, da zadobije udio na *Ozirisovoj* naravi. Moli: „Tvoje (to jest *Ozirisovo*) tijelo jest tijelo *Uhasovo*. Tvoje meso jest meso *Uhasovo*. Tvoje su kosti *Uhasove*. Ako ti hodaš i *Uhas* hoda. Ako ovaj *Uhas* hoda i ti hodaš!”¹⁰ U ovim tekstovima svećenik moli dvoje: prvo, da bog oživi kralja odnosno faraona, i drugo da ga učuva na životu (vječni život!). Nakon tih molitava i obreda mrtvi faraon doista oživljuje i „živ” nastavlja živjeti u svojoj „vječnoj kućici”, to jest u grobu. Zato su grob opskrbljivali svime što je potrebno za zemaljski život.

---

8) *Piramidski tekstovi* 1255c – 1257d; 1981a–c.

9) Ondje 167a–c.

10) Ondje 193a–c.

Te egipatske predodžbe o prekogrobnom životu ovise o egipatskom shvaćanju čovjeka (egipatska antropologija). Prema egipatskom shvaćanju čovjek je sastavljen od elemenata *ka* (dvojniki), *ba* (duša), *ib* (srce) i *tijelo*. *Ka* je neke vrste čovjekov dvojniki. Svaki čovjek ima svoj *ka*, svojeg dvojnika. Prema piramidskim tekstovima faraon se poslije smrti sastaje sa svojim *ka* i tako može opet živjeti. Na reljefu *Amenhotefa III* (1405–1370 pr. Kr.) novorođeni kralj i njegov *ka* stvoreni su zajedno. *Ka* ga uvijek prati. Taj *ka* je kao njegova sjena, njegov nerazdvojni pratilac, „anđeo čuvar”. Grob su nazivali *het ka* što znači *kuća ka*. U njemu je bio kip *ka*. U kipu – vjerovali su – stanuje *ka*. *Ba* je duša, ali ne u smislu unutarnjeg esencijalnog sastavnog dijela čovjekova kao što je to u grčkoj antropologiji (i dosljedno tomu i u kršćanskoj!). U egipatskoj ikonografiji *ba* se obično prikazuje kao *ptica* s ljudskom glavom. Lik ptice ovisi o spolu osobe. Nalazi se naslikan redovito nad ulazom u grob(nicu). Na temelju takvog prikazivanja elementa *ba* dobivamo dojam da su Egipćani vjerovali da je *ba* nešto što u trenutku smrti odleprša u nebo. *Ba* je, izgleda, poistovjećen sa životnim dahom. *ib* odnosno srce ima duhovne značajke. Poslije smrti ono je hipostazirano te na taj način može primiti *sud* od Boga. Ovim elementima trebalo bi još pridodati i element *akh*. *Akh* je preobraženo biće: transformirano, proslavljeno, produhovljeno i nadljudsko biće. Prema egipatskom vjerovanju postoje samo četiri vrste bića koja se daju prepoznati: ljudi, bogovi, akhu i mrtvi.

Teško je odrediti u čemu se prema starom egipatskom vjerovanju zapravo sastojala narav *ka* i *ba*. Da li su materijalni ili nematerijalni? Prema svemu prije bi bili materijalni nego nematerijalni. Jedno je sigurno: egipatsko shvaćanje nije dualističko kao što je to grčko ili kršćansko shvaćanje, nego strogo monističko kao što je to bilo i biblijsko shvaćanje čovjeka. Što god zamišljali pod *ka* i *ba*, tijelo su smatrali *bitnim* elementom za život *poslije* smrti. Upravo zato i tolika briga oko mrtva tijela. Ono se balzamira zato da se sačuva za vječni život, za uskrsnuće. Uistinu, za Egipćane život poslije smrti može se ostvariti samo fizičkim uskrsnućem tijela.

Kakav je život poslije smrti, poslije uskrsnuća? Na to pitanje daje nam izvrstan odgovor *Knjiga smrti*.¹¹ U njoj se mrtvac opisuje vrlo svečano. U njoj je prisutna trajna želja starih Egipćana da nadvladaju smrt i da vječno žive. U egipatskoj kulturi nema asketizma. Naprotiv, oni strasno prijanjaju uza život. Smrt im bijaše najveći neprijatelj kojega je trebalo pošto-poto nadvladati. Vjerovali su da smrt mogu nadvladati pomoću Ozirisa. Zato su među pukom bili tako rašireni pogrebni obredi Ozirisovi, osobito u vrijeme između 1580. i 1090. godine pr. Kr. Dakako, Ozirisovi su obredi znatno stariji od tog vremena: oni su se vršili već oko 2500. godine pr. Kr. U starini ti su obredi bili uglavnom povezani s faraonom, a kasnije su se vršili i nad običnim pokojnicima. Vršili su se još i u 4. stoljeću po Kr. dakle do vremena kad se po Egiptu naglo počelo širiti kršćanstvo. Zapravo je tek kršćanstvo potisnulo te obrede. Kroz tih 3000 godina mnogo se toga promijenilo u tim obredima, ali bitno je uvijek ostajalo isto. Taj kontinuitet možemo vidjeti ako uspore-

11) E. A. Wales Budge, *The Book of the Dead*, I–III; H. M. Tirard, *The Book of the Dead* 1910; Ph. Virey, *La Religion de l’Ancienne Egypte* 1910.

dimo *Piramidske tekstove, tekstove s mrtvačkih sanduka* (iz srednje dinastije) i *Knjigu smrti* (iz vremena nove dinastije) i *mumije* iz prvih stoljeća kršćanske ere. Vidi se da je Ozirisov obred bio temeljni koncept svih pogrebnih obreda.

Egipatska je vjera u prekogrobni život još po nečemu jedinstvena na Starome istoku. U njoj se po prvi put pojavljuje ideja *suda nad mrtvim*. Ta je ideja prisutna već u onim Piramidskim tekstovima koji opisuju Ozirisov kult. Prema njima Oziris je poslije uskrснуća sudio svojem ubojicu Seta. Iz tog vremena potječu i neki nadgrobni natpisi na privatnim grobovima iz kojih se vidi da je misao o sudu u to vrijeme bila vrlo raširena među narodom.¹² Harkhuf je vjerovao – vidi se iz natpisa na njegovu grobu – da će ga Veliki Bog nagraditi za dobra djela, za kreposti u ovozemaljskom životu. Premda se u tekstu ne spominje sud izričito, ipak je očigledno da se radi o vjeri u Božji sud. Po sudu i nakon suda Veliki će ga Bog staviti u svoju nazočnost (Veliki je Bog *bog Sunce*).¹³ O vjeri u sud Božji poslije smrti imamo i jedan tekst iz srednje dinastije (oko 2100. pr. Kr.): stari otac savjetuje kralju Meri-ka-re ovako: „Suci koji sude grešnike nisu blagi u onaj dan... Ne pouzdaj se u duljinu svojih godina. Za njih je tvoj dugi život kao jedna ura. Čovjek ostaje poslije smrti i njegova ga djela prate u onaj život!”

Egipćani su dakle vjerovali u sud. Oko 300. pr. Kr. svećenik *Petosiris* dao je zapisati na svoj grob ovo: „Zapad je boravište onih bez grijeha. Sretan onaj koji tamo stigne! Ali onamo ući ne mogu oni čije srce nije čisto u djelima njihovim. Tamo nema razlike između bogata i siromašna. Jedino što vrijedi jest ako je netko pronađen bez krivnje u trenutku kad su mu djela stavili na vagu pred Ozirisom.” U Knjizi mrtvih opisano je kako se poslije smrti važu pokojnikova djela. Božanski pisar *Thoth* čita iz knjige sve što u njoj o pokojniku piše. A sa strane čeka grdosija *Am-mut* (znači *izjelica mrtvih*) da proždere osuđenika.

Evo, to je vjerovanje starog Egipta u život poslije smrti. Njihovo je vjerovanje puno nadanja i strahovanja pred smrću. A u njemu ima najznačajniju ulogu kult boga Ozirisa. On je prototip boga koji umire i uskrsava na novi, vječni život. Po njemu, kroz njega i u njemu pobožnik može također uskrsnuti na novi, vječni i besmrtni život.

Stari su Hebreji bili u kontaktu s Egipćanima i njihovim vjerovanjima u prekogrobni život. Na svoj su ih način izrazili u svome biblijskom vjerovanju. Utjecaj egipatskog vjerovanja u prekogrobni život kod Izraelaca ipak nije takav kako bismo očekivali s obzirom na geografsku blizinu i na političku vezanost Izraela uz Egipat. Egipatske predodžbe o životu poslije smrti nisu se u Bibliji uspjele ukorijeniti. Prisutno je samo najvažnije, najelementarnije. Mnogo veći utjecaj na biblijske predodžbe o prekogrobnom životu treba tražiti u drugom dijelu „plodnog Polumjeseca”,¹⁴ naime u Babiloniji.

12) Izvrstan je primjer za to natpis na grobu Harkhuta. U natpisu su posjetioci upozoreni da ne oskvrnjuju grob. Zločinca će osim pokojnika kazniti i Veliki Bog. S. G. Brandon, 220.

13) S. G. Brandon, 220.

14) Izraz „Plodni polumjesec” znači u arheologiji Bliskog istoka zemlje koje se prostiru od Mezopotamije na istoku preko Kanaana–Palestine u sredini do Egipta na jugozapadu.

BABILONSKJE PREDODŽBE O SMRTI I O BUDUĆEM ŽIVOTU

Egipatska je religiozna misao bila vrlo zaokupljena prekogrobnim životom. On predstavlja glavnu temu egipatske religiozne literature. Više su se zanimali za to što će im bogovi učiniti u drugom svijetu nego što oni čine za njih u ovome svijetu. Tako su stvorili vrlo složenu sliku o prekogrobnom životu.

Babilonija predstavlja suštu protivnost. Tu su se ljudi mnogo više zanimali za to što im bogovi čine *sada*, dok su živi, i kako oni upravljaju svijetom. Vjerovali su u prekogrobni život, ali su se njime malo bavili. Odatle i njihova religiozna literatura malo govori o budućem životu poslije smrti. Bili su svjesni da moraju savjesno ispunjavati svoje dužnosti prema sebi, prema bližnjemu i prema bogovima. Vjerovali su da bogovi kažnjavaju zlo i nagrađuju dobro, ali su kaznu odnosno nagradu iščekivali već u ovozemaljskom životu. Vjerovali su da ovaj zemaljski život podliježe kaznama ili nagradama. Smatrali su da bogovi nisu odveć zauzeti njihovim budućim životom, njihovom sudbinom.¹⁵ Smatrali su da se njihovi bogovi ne brinu za spasenje čovjeka. Nadalje, vjerovali su da su svi ljudi u pogledu prekogrobnog života ravnopravni: sve čeka ista sudbina. „Babilonski i asirski bogovi su bogovi sadašnjeg života koji kažnjavaju one što čine zlo i nagrađuju one koji čine dobro već u ovozemaljskom životu.”¹⁶

Babilonske su ideje o prekogrobnom životu snažno utjecale na izraelsko vjerovanje u prekogrobni život. Nikakvo čudo, tã prema Bibliji praotac Izraelaca dolazi iz Ura Kaldejskog, iz Babilonije.

DOM MRTVIH

Babilonci su zemlju zamišljali kao visoko brdo koje se, idući s periferije, u središtu uzdiže prema nebu.¹⁷ U utrobi tog brda nalazi se skrovište mrtvih zvano *Arallu*. Smatrali su da u *Arallu* ima više stanovnika nego u bilo kojem gradu na svijetu. Zato su ga nazivali još i „Velikim gradom”. *Arallu* je „zemlja koju ljudi ne mogu vidjeti”. Tu vlada tama. Zovu ga još i „dom mrtvih” ili „dom smrti” (*šu ðlu*). Ulaz u dom mrtvih, u podzemni svijet, zatvoren je velikim vratima, iznad vratiju nalazi se veliki svod i kod vratiju čuvari.¹⁸ Iza glavnih vratiju postoji još šest vratiju,¹⁹ a sam podzemni svijet ograden je sa sedam zidova. Postoji jedna babilonska legenda koja opisuje silazak božice *Ištar* u podzemni svijet. Iz nje saznajemo kako je taj podzemni svijet izgledao.

BOGOVI U ARALLU

U „Silasku božice *Ištar*” u podzemni svijet božica *Allatu* je vrhovni autoritet u carstvu mrtvih. Zvala se „gazdarica velike zemlje”. Na sumerskom jeziku njezin

---

15) Sayce, *The Religions of Ancient Egypt and Babylonia*, 1902, str. 488.

16) A. Jeremias, *Die babylonisch-assyrische Vorstellungen vom Leben nach dem Tode*, 1887, str. 46.

17) M. Jastrow, *The Religion of Babylonia and Assyria*, 1898, str. 431.

18) P. Dhorme, *Choix de Textes religieux assyro-babyloniens* 1907, s. 326s.

19) U legendi „*Nergal i Ereskigal*” spominje se 14 vratiju. Na svakim je vratima čuvar demon.

je naslov glasio *Ereškigal* to jest *Kraljica podzemlja*. Ona se udala za Nergala pa je tako Nergal postao „vladarom podzemlja”. Nergal je to postao tek onda kad je osvojio podzemni svijet. Inače, on bijaše bog razorne sunčane moći, bog rata i uništenja naprosto. Kad je osvojio Arallu, božica Allatu je izbjegla uništenje tako što mu je ponudila brak. Na taj je način i dalje za sebe uspjela sačuvati stanovitu vlast u podzemlju. U „Silasku Ištar” spominju se još i neki drugi manji bogovi (na pr. Namtar, bog kuge; Nedu, glavni stražar, i drugi).

STANJE MRTVIH

Stanje u kojem žive mrtvi u podzemlju opisano je u „Silasku Ištarinu” ovako:

„U Zemlju bez povratka...

U dom tame, u prebivalište Irkalle

U dom iz kojeg nitko ne može izići tko je u nj ušao...

U dom čiji su ulazi bez svjetla

U dom gdje je prašina hrana i zemlja jelo...

Obučeni su poput ptica, imaju krila...”

Na sličan način opisuje uvjete u podzemlju i ep o Gilgamešu.²⁰ To znači da je opis Podzemlja bio općenito svim Babiloncima dobro poznat. Stanovnici Podzemlja nemaju svjetla i ne mole se. Ptičje odijelo u koje su odjenuti ima simboličko značenje. Znači da se mrtvac može lako i brzo kretati, poput ptice, jer nema fizičkog tijela. Kad je mrtvima dozvoljeno da komuniciraju sa živima na zemlji, pojavljuju se u svom starom, zemaljskom obliku. Kad je Enkidu dobio dozvolu da se vrati među žive na zemlju da razgovara s Gilgamešom, pojavio se u svom obliku. I Gilgameš ga je odmah prepoznao. Zanimljiva je sličnost u prikazivanju izgleda mrtvih u Babilonaca i u Egipćana: jedni i drugi opisuju mrtve u Podzemlju u obliku ptice s ljudskom glavom.

Kod mrtvih nema onih razlika koje su postojale dok su živjeli na zemlji. Tamo su svi jednaki: i sluga i gospodar, i kralj i podanik na istoj su razini.

NEMA NAGRADE POSLIJE SMRTI

Babilonci se svojim bogovima uglavnom mole za zemaljska dobra, za dug život, za bogato potomstvo i za pobjedu nad neprijateljem. Rjeđe susrećemo molitvu za duhovna dobra. Npr. kralj Nabonid moli boga Mjeseca *Sin* za one koji štiju njegov hram: „Podaj srcima njihovim strah pred božanstvom, da nikad ne sagriješe!”²¹ Ili kralj Nabukodonozor moli boga Marduka: „Vječni gospodar, gospodaru svega što postoji, podaj kralju da hoda putovima koji su tvoji! Čuvaj ga na pravom putu! Ja sam kralj, tvoj miljenik, stvorenje ruke tvoje! Ti si me stvorio i povjerio mi kraljevstvo nad svim pucima. O Gospodine, ...daj da ljubim tvoju božansku moć i daj da u mom srcu uvijek bude straha pred tvojim božanstvom!”²² To su lijepe molitve. Ali nema takvih molitava za sretnu smrt, za sretnu vječnost. Nabonid i Nabukodonozor mole za strah pred bogovima, mole za dug život na zemlji. Jer dug je

20) P. Dhorme, 212; R. Campbell Thompson, *The Epic of Gilgamesh* 1930.

21) E. Schrader, *Sammlung von assyrischen und babylonischen Texten* 1890, s. 94.

22) P. Dhorme, *La religion assyro-babylonien* 1910, s. 254ž.

život Božji blagoslov, a skora smrt, bolest, nesreća smatraju se prokletstvom Božjim, posljedicom grijeha, kaznom za grijeh. Zato mole da se bezbožnima skрати život. Skratiti nekome život najveće je zlo što se može učiniti.

Nauka o vremenskoj nagradi bila je u protivnosti s činjeničnim iskustvom. Jaidikovka psalmiste i Pravednog patnika to najbolje izražavaju. Često pravednik ostaje bez nagrade ovdje na zemlji, a bezbožnik ostaje bez kazne. Zato će se postupno uvriježiti mišljenje da se nagrada odnosno kazna moraju ostvariti u prekgrobnom životu. No, to će uvjerenje i kod Babilonaca i kod Izraelaca doći dosta kasno.

NEMA NADE U USKRSNUĆE

Kad je božica Ištar bila puštena iz Arallu, Namtar ju je polio „vodom života”. Koje je značenje tog obreda? Treba imati na umu da babilonska riječ za „živjeti” (*balatu*) znači i „ozdraviti”. Kad je Ištar stigla pred Allatu, bila je zaražena raznim bolestima u očima, u glavi i drugdje na svome tijelu. Zato polijevanje „vodom života (ozdravljenja)” znači da joj treba povratiti tjelesno zdravlje, da bi se zdrava mogla vratiti među bogove.

Ima tekstova prema kojima izgleda da bogovi mogu obnoviti život u doslovnom smislu riječi. Marduk se zove „milosrdan koji voli oživjeti mrtva na život”. No, mnogi misle da su ti izrazi samo metafore.²³ Ti se naslovi pridijevaju bogovima u posebnim prigodama, u molitvama i u himnima, kad vjernik u njih moli za zdravlje ili za izbavljenje iz neke nevolje. Zazivaju bogove da im pomognu u borbi protiv demona. Pasti naime u ruke demona značilo je umrijeti. Marduk je bog Sunce *Šamaš* (Šemeš, Šamšun). Ima sve osobitosti proljetnog sunca koje oživljuje prirodu, vraća vegetaciju zemlji, snagu i osvježenje ljudima. To je navodilo Babilonce da su pomislili da Marduk ispunja novim životom one koji su predodređeni da umru. Kao što sunce oživljuje mrtvu prirodu (zemlju, drveće...), tako i Marduk Sunce čovjeka pogođena bolešću — što znači i smrću — može izliječiti za novi život. Bogovi mogu dakle samo takvo „oživljavanje” isposlovati čovjeku. Ali kad čovjek jednom umre, i ode u Arallu, nijedan ga bog odande ne može izbaviti.²⁴

Mrtvi međutim nisu bili apsolutno strogo zatvoreni u Podzemlju. Pod stanovitim uvjetima mogli su se vratiti na zemlju među žive ljude, ali tamo nisu mogli ostati. Glasoviti je primjer za to Enkidu. On iz Podzemlja dolazi — s dozvolom bogova Ea i Nergala — da bi Gilgamešu saopćio nešto za nj vrlo važno. Mrtvac se nadalje može vratiti iz Podzemlja i zato da muči žive ljude, ali se mora odmah vratiti čim obavi posao. U Babiloniji su upotrebljavali obred kojim su otjerivali „duha” koji je iz Podzemlja došao mučiti žive.

SASTAVNI DIJELOVI ČOVJEKA

Koji dio čovjeka nastavlja živjeti u Arallu? Jastrow²⁵ smatra da se ne može dokazati ništa u pogledu tog pitanja. On smatra da Babilonci nisu znali s kojim

23) A. Jeremias, *Vorstellungen* 101; M. Jastrow, 576s.

24) E. Ebeling, *Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier*, I, 1931, str. 122s.

25) M. Jastrow, 567.

dijelom tijela čovjek odlazi u Arallu. Prema babilonskoj koncepciji antropologije čovjek je sastavljen od *tijela* i od *duše* (akad. *napištu* odn. hebr. *nefeš*). *Napištu* zapravo znači disanje, život, živo biće, osoba. *Napištu* bijaše nosilac života. Disanje je naime za stare Semite temelj života. Dok čovjek diše, on je živ. Kad prestaje disati, on je mrtav. U mrtvacu nema disanja. Zanimljivo je da u vezi s povratkom Enkidu iz Podzemlja tekstovi ne kažu da se Enkidov *napištu* vratio, nego da se vratio Enkidu, zapravo Enkidov *Utukku* (ili još *edimmu*).²⁶ Taj *Utukku* (ili *edimmu*) ima sličnu ulogu kao *ka* u Egiptu. Tako je doista teško reći što prema Babiloncima nadživljuje, da li *duša* odn. *napištu* ili *cijeli čovjek*. Vjerojatnije, ovo posljednje.

ZAKLJUČAK

Babilonci su vjerovali u prekogrobni život. Nisu doduše znali koji dio čovjeka nadživljuje. Oni to nisu ni istraživali. Mrtvac silazi u Podzemlje u kojem vladaju bogovi Nergal i žena mu Allatu. Ondje vlada tama i mrklina. Nimalo ne privlači nikoga. Nitko ne želi onamo prije vremena. Budući da se jednom onamo mora poći, mole bogove da to što je moguće više oduže. Nisu vjerovali ni u kaznu ni u nagradu²⁷ i nisu vjerovali u uskrснуće. Nisu ga mogli ni zamisliti. Vjerovali su ipak u neku božansku pravdu koja se mora pokazati i ostvariti u ovozemaljskom životu. Dosljedno tomu, njihova je religija bila usredotočena na ovozemaljski život.

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT INDIJE I IRANA (PERZIJE)

U stara vremena indijska i iranska (perzijska) religija imahu istu strukturu i duhovnu baštinu. S vremenom su se razvili pojedini individualni elementi. Tomu je s iranske strane osobito mnogo doprinio Zaratustra.

Prema *indijskom* vjerovanju pokojnici doživljavaju poslije smrti *dvostruku* sudbinu: grešnike bogovi strovaljuju u tamni ponor gdje vlada Jama s dva oštra psa i odakle nema povratka (Rig Veda VII, 104,3,11), a pravednici odlaze u gornji svijet, u nebo, gdje stanuju bogovi. U nebu – postoje stupnjevi neba – pravednici postaju dionici blaženstava bogova (Taitirija Brahma II. 4,2,6; Atarva Veda XVIII 4,2,14). Pravednici pobjeđuju smrt i postižu besmrtnost. Kad je pravednik stigao u najviše nebo (brahmaloka), ondje ga pet stotina Apsara (ženska nebeska bića) obdaruju voćem, pomastima, krunama, odijelima i miomirisima. Prelaze potom preko jezera i rijeke te stižu u palaču nebesku. Ondje će počivati na prijestolju i na krevetu gdje počiva sam Brahma. Ondje njihova duša razgovara s Bogom i spoznaje da je Bog bit svakog bitka. Sjedinjenjem i poistovjećenjem s Brahmom duša postiže besmrtnost. Prokletnici naprotiv moraju svezanih ruku proći kroz sedam područja Pakla, jedno gore od drugoga (Atarva Veda II 12,7; V 30,6; VIII 2,11; 8,11; XVIII 2,27) i iz sedmog kruga Pakla nema više povratka.

---

26) R. Campbell Thompson, Epic of Gilgamesh, Tablet XII, linija 80–84.

27) E. Ebeling, Tod 9s.

Najveća je preokupacija indijske religije bila postizavanje besmrtnosti i pobjeda nad smrću (Brhad-aranjaka Upanisad I 3,28).²⁸ Brahma, Apsolutni, prikazan je kao besmrtni bog. Oni koji njega spoznaju postat će besmrtni. Posebni dar koji mladi Naciketas traži od boga Jame, boga smrti, jest spoznaja otajstva smrti i prekogrobnog života.

Indijska vjera u prekogrobni život uokvirena je u opću eshatologiju. Prema indijskom vjerovanju postoje četiri razdoblja: *krta*, *treta*, *dvapara* i *kali*. Poslije razdoblja *kali* slijedi uništenje svijeta vatrom i vodom, Bogovi se vraćaju Brahma i on ih sve uzima u se. Kad je svijet uništen, Brahma odlazi na spavanje i odmor. Poslije odmora Brahma stvara *novi* svijet s novim razdobljima i s novim bogovima. Tu u stvari nema *eshatona*. Tu postoji ciklus umiranja starog i rađanje novog svijeta.

U Indiji su vjerovali u posljednji sud i u posljednju bitku između dobrih i zlih sila. Odras toga je u historiciziranoj bici između Pandava i Kaurava (ep Mahabharata). Iz stare indijske eshatologije Budizam je preuzeo bitne elemente i razvio ih inzistirajući veoma snažno na vjeri u Budu kao Spasitelja i Donosioca konačne objave.

Iran (Perzija) ima uglavnom istu eshatološku koncepciju kao i Indija, ali ju je razvio kao nitko drugi u starom svijetu. Postoje dva puta u prekogrobni život. Jedan put – stvorio ga je bog Zervan, bog vremena i sudbine – vodi preko *mosta Činvat* koji je stvorio bog Ahura Mazda, sin Zervin, bog svega Irana (propovijedao ga je Zaratustra). Za grešnike taj je most uzak i oštar poput britve tako te oni s njega padaju u pakao gdje vlada demon laži i prevare. Pravednicima je taj most naprotiv ugodan tako te mogu preko njega preći u raj (*paradisos*). Prije mosta Činvat je *sud*. Sude duhovna bića (*haetu*): ispituju djela koja je čovjek učinio za života na zemlji. Pahlavi-tekstovi detaljno opisuju taj sud. Poslije suda pravednici odlaze u Nebo. Prema *Vendidad* 19,31–32 bog *Vohu Manah* (u Zoroatrinj religiji *Mitra*) ustaje sa zlatnog prijestolja te pozdravlja dušu pitajući je kako je putovala do Raja i slično. Potom je sam osobno vodi *Ahuri Mazdi* i k njegovu Arkanđelu *Ameši Spentas*. Pokazuje joj prijestolje na koje treba sjesti. Prethodno oblači dušu u božansko odijelo, daruje joj svijetli diadem i lijepu krunu. *Vohu Manah* je zapravo Bog *Razum*, Razum svijeta. On uzima u se sve duše svijeta. Tekstovi *Hodoxt Nask* opisuju opširno susret duše s bogom Ahurom Mazda. Prema tim tekstovima duša najprije u Raju susreće svoj *Ja (daena)* i s njim se združuje. Ako je duša pravedna, *daena* izgleda kao lijepa djevojka od 15 godina, a ako je grešna, onda se *daena* pojavljuje u spodobi stare ružne babe.

U iranskoj religiji postoji i nauka o *uskrснуću tijela*. U Indiji se takvo vjerovanje po prvi put pojavljuje u *Avesti* (Jašt 19, 11, 89: „Kada mrtvi ustaju, dolazi *Živi* bez uništenja, prema želji *Život* će biti obnovljen!"): Ovaj „*Živi*” odnosi se na Spasitelja koji ima prvi uskrsnuti). Poslije uskrснуća mrtvih bit će opći i posljednji sud, sud nad svim ljudima. Sud će se ostvariti u vatri. U jednom zervanitskom tekstu (*Zatspram XXXIV*) točno je opisano kako će *Ahura Mazda* uskrisivati

---

28) S. Rayan, La speranza escatologica dell'induismo, u *Concilium* 1969, br. 1 str. 128–129.

mrtva ljudska tjelesa: sa svih strana svijeta skupit će ostatke ljudskih tjelesa i ponovno će ih oživjeti. Posljednji sud završava čišćenjem grešnika u rijeci užarenog gvožđa koju pravednici osjećaju kao toplo mlijeko a u kojoj grešnici trpe vječne muke.

Posljednji sud i svršetak svijeta ima se dogoditi na kraju *dvanaestog tisućljeća* (na kraju 12000. godine) od postanka svijeta.²⁹

Prema indijskom i iranskom vjerovanju u prekogrobni život dobro na kraju pobjeđuje a zlo biva kažnjeno. Zemlja će biti očišćena od svakog zla. Svatko će poslije smrti dobiti nagradu odnosno kaznu prema svojim djelima koja je činio u ovozemaljskom životu. Zemlja će biti obnovljena, pomladena. Na obnovljenoj zemlji živjet će ljudi novim životom koji neće trebati tijela. Bit će poput čistih duhovnih bića (Bundahišu XXXIV).³⁰

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT U STAROME ZAVJETU

U babilonskim vjerskim tekstovima smrt i život poslije smrti bijedna su stvar. Prema Epu o Gilgamešu duh pokojnog Enkidu vraća se Gilgamešu i govori mu o jadnom stanju u Podzemlju iz kojeg nema povratka. Mada postoje velike sličnosti između babilonske i izraelske vjere u prekogrobni život, ipak je vjera u Izraelu bitno nadišla babilonsku vjeru u prekogrobni život. A to zato, 1) što Izrael vjeruje da je Bog s njima uspostavio Savez prijateljstva; 2) jer u Izraelu ima ljudi koji na temelju svojeg osobnog iskustva s Bogom tumače narodu Božju Objavu i 3) jer postoji živa vjera (osobito u psalmima) da Jahve ne može svojim vjernicima uskratiti život poslije smrti.

Da bismo mogli shvatiti starozavjetnu vjeru u život poslije smrti, moramo voditi računa o specifičnoj starozavjetnoj biblijskoj antropologiji,³¹ koja se razlikuje od grčke i dosljedno tomu od naše kršćanske antropologije.

Nositelj i subjekt života prema SZ jest *tijelo (basar)* koje je poput prašine (usp. Post 3,19) i poput mesa (Iz 40,6–8) pokvarivo i smrtno. Ovo pokvarivo smrtno tijelo Bog oživljuje svojim dahom (Post 2,7). No ovaj „dah” Jahvin nije prema hebrejskom poimanju čovjeka istovjetan s *dušom (nefes)* kako je shvaćaju Grci (*psihe*). Hebr. *duša (nefes, ruah, nišma)* nije duhovni supstrat koji bi mogao postojati i nezavisno od tijela. Tijelo i duša stvaraju za čovjekova života psihofizičko jedinstvo. Kad najstariji biblijski tekstovi govore o uskrsnuću (Iz 26,19 i Pnz 12,2) misle na cijelog čovjeka; uskrsnuće se tiče svekolike psihofizičke stvarnosti čovjekove. Tek u intertestamentarno doba (doba između Staroga i Novoga zavjeta) razvilo se mišljenje – i to pod grčkim utjecajem – da će se o uskrsnuću ovo konkretno mrtvo tijelo opet združiti sa svojom dušom koju smrt nije mogla uništiti. Ovo što rekosmo vrijedi samo za slučaj kad postoji nada u uskrsnuće. Ako te nade nema, kao npr. u Prop 12,7 i Job 7,8, onda smrću zapravo prestaje čov-

29) Iranska je kronologija – kao i indijska – od 12.000 godina bila podijeljena na četiri razdoblja od po 4.000 godina. Vidi kod G. Widengren, *Life after Death*, u *Expository Times* 76(1964–65) str. 367.

30) G. Widengren, nav. dj. 364–367.

31) A. Rebić, *Čovjek u Bibliji Staroga zavjeta*, u *Bogostovska smotra* 50(1980) str. 168–170.

jekov život kao takav.³² Prema hebrejskom shvaćanju *nefeš* (duša) oživljuje tijelo, ali bez tijela i neovisno o njemu ne može postojati.³³ Smrću *tijela* umire i *nefeš*. Zato se i govori o *lešini* kao o *mrtvom nefešu* (Lev 21, 1–11; usp. još Lev 19,28; Br 9,6–10).

Ako dakle Stari zavjet ne pozna pojam besmrtnе duše kao što ga pozna grčka filozofija, onda u Podzemlju, u Šeolu, ne može dalje postojati nijedan sastavni dio čovjeka nego cijeli psihofizički čovjek. U Šeolu ne živi dalje samo *duša* kao sastavni dio čovjeka, nego živi *čovjek* naprosto. Ali taj je čovjek u usporedbi sa zemaljskim čovjekom samo neka *sjena*, neko izvanredno smanjeno egzistiranje čovjeka.

ŠEOL

U okviru starozavjetne vjere u prekogrobni život važnu ulogu ima shvaćanje *šeola* kao mjesta boravka pokojnih Izraelaca. Židovi su zamišljali da Bog stanuje visoko iznad svoda nebeskog, a Šeol kao boravak pokojnika nalazi se u podzemlju. Stoga se o smrti govorilo kao o *odlasku dolje* (Ez 31,14; 1 Kr 2,9). Šeol je smješten duboko ispod zemlje (Ps 86,13; Ez 31,14.16.18; 26,20). U njemu vlada vječni mrak, tama (Job 10,21). To je zatvor ljudi. O njemu se govori pjesnički kao o zatvoru s vratima (Iz 38,10; Job 38,10), sa zasunima (Jona 2,7). Pokojnici se nazivaju hebr. *refaim* što znači *sjene*.³⁴ Svi idu u Šeol, bez izuzetka (Ps 89,49). U Šeolu je sudbina pokojnih, *refaim*, slična sudbini pokojnika u babilonskom podzemlju *Arallu*. Iz Šeola nema povratka. Tko je jednom otišao u Šeol, odanle se više ne vraća (Job 7,9). Samo Jahve može izbaviti pokojnika iz Šeola (1 Sam 2,6), jer On je gospodar života i smrti (Ps 30,4), gospodar Šeola (Am 9,2). Proroci govore kako Jahve vlada i nad Šeolom i nad onima koji se nalaze u Šeolu. O toj proročkoj vjeri ovide Job 26,5–6 i Ps 68, 20. Jahvi pripada sudbina mrtvih i on neće dopustiti da pravednik ugleda trulež.

Šeol je često u biblijskim tekstovima sinonim za *smrt*. Psalmist zahvaljuje Bogu što ga je izbavio iz Šeola: to znači što ga je izbavio iz smrti (Ps 18,6; 116, 3). U Šeolu prema nekim bibl. tekstovima nema aktivnosti i nema znanja (Ps 88,5–11; Job 14,21–22). Iz 38,18: „Jer Podzemlje te ne slavi, ne hvali te smrt. Oni koji u rupu padnu, u tvoju se vjernost ne uzdaju. Živi, živi, jedino on te slavi, kao ja danas...” Prema Baruhu 2,17 „mrtvi u Podzemlju, oni više ne kazuju slave i pravednosti Gospodnje”. Mrtvi (*refaim*) ne mogu slaviti Boga kao živi, jer nemaju tijela (Sir 17,27: „Hvala mrtvih mrtva je, kao da ih nema, samo živ i zdrav hvali Gospodina”). Mrtvi postoje, ali ne postoje kao živi da bi mogli slaviti Boga (usp. još i Ps 6,5; Prop 9,10).

32) P. Vriezen, *Theologie de l'Ancien Testament* 171–175.

33) P. Vriezen, 172.

34) Stanovnici Šeola zovu se hebr. *refaim*. O značenju te riječi se raspravlja. Neki misle da ona dolazi od *Refaimaca* (Pnz 2,10). Oni su izumrli pa sada prema shvaćanju biblijskog pisca stanuju u Šeolu. Drugi misle, s pravom, da je riječ povezana s hebr. glagolom *rafah* što znači biti slab, nemoćan.

Ima, s druge strane, biblijskih tekstova koji ipak pretpostavljaju neku aktivnost duhova u Šeolu, npr. Iz 14,9–10; Ez 32,17–29. Dapače, prema najstarijoj negromanciji mrtvi znaju više nego živi (usp. 1 Sam 28). Zato su Hebreji donosili hranu na grobove (Tob 4,17; Sir 7,33).

Kao što su smrt smatrali kaznom za grijeh tako su i Šeol smatrali kaznom za grijeh (usp. Iz 14,2–21; Ez 32,17–32).

SMRT

U okviru starozavjetne antropologije (vidi gore) smrt nastupa odmah čim Jahve oduzme čovjeku životni dah (hebr. *nešāmā* ili *ruah*) (usp. Job 34,14; Ps 104,29; 146,4). To vrijedi jednako za čovjeka kao i za životinju. Stoga nije moguće poistovjetiti životni dah s razumnom dušom. Životni dah (*nešāmā*, *ruah*, *nefeš*) je nešto neosobno, impersonalno i kad izlazi iz čovjeka vraća se k Bogu, gospodaru života. Sir 3,19–22 sumnja da postoji razlika između životnog daha čovjeka i životinje i kad, na kraju (12,7), tvrdi da se čovjekov dah vraća k Bogu koji ga je i dao, ne shvaća taj dah kao osobnost koja bi mogla postojati za se kod Boga. Kad životni dah napusti tijelo, čovjek postaje lešina koja se vraća zemlji. No ipak time nije s čovjekom sve svršeno. *Nešto* od čovjeka ostaje, a to *nešto* nije prema starozavjetnom pojmovanju *ni duša ni duh ni tijelo*, nego *sve zajedno*. To *nešto* nastavlja živjeti i poslije fizičke smrti.

Smrt je prirodna činjenica (1 Kr 2,2). No osim što je ona prirodna činjenica ona je za starozavjetnog čovjeka i kazna za grijeh (Post 2–3; Sir 25,24; Mudr 2,24).

Biblijsko shvaćanje smrti pretpostavlja četiri elementa: 1) Psihološki element: ljudska osoba je središte životnosti (*nefeš*) koje uključuje svaki dio i svaki element; smrt je prestanak te životnosti. 2) Sociološki: ljudski je život shvaćen kao članstvo u zajednici; smrt je prestanak članstva u zajednici. 3) Teološki: život je odnosni pojam: pretpostavlja zajedništvo s ljudima iz istog plemena i zajedništvo s Bogom preko Saveza; smrt je gubitak tog odnosa s Bogom. 4) Historijski: život je shvaćen u sociološkom, političkom i zajedničkom komunitarnom rječniku; smrt je nesposobnost ulaska u takve odnose.

U skladu s tim nabrojenim pretpostavkama smrt se u biblijskim tekstovima različito shvaća. 1) *Biološki*: smrt je svršetak povijesnog života. Smrt je u tom smislu sastavni dio života i biblijski je se čovjek mnogo ne plaši. Važno mu je samo da umre unutar obitelji i zajednice u kojoj će biti spominjan i čašćen (Post 25,8; 35,29; 49,29; Pnz 32,50; Suci 2,10; 1 Kr 2,10). 2) *Mitološki*: smrt je neka sila, snaga, moć. Kanaanci su smrt uosobljavali u bogu Motu koji je u oporbi s Jahvom. 3) *Simbolički*: smrt je gubitak bogata, radosna života kakav Bog želi ostvariti. U tom smislu „život” je sveukupno blagostanje čovjekovo, a „smrt” potpuni gubitak blagostanja i sreće. Svoje blagostanje pobožni Izraelac traži u savezničkom zajedništvu s Jahvom, u poslušnosti Jahvi. Ako poremeti taj saveznički odnos, tu poslušnost Jahvi, nastupa poremećaj, osobna tragedija, nesreća, smrt (Lev 26; Pnz 28; 1 Kr 8,35–53; Job 5,17–27). Za Izraelca je stoga najveće dobro opsluživanje Saveza a ne dugi život. Život je ostanak u Božjem savezu, a smrt je

napuštanje Saveza (usp. Pnz 30,15–19). Smrt je prestanak povijesna života, ali i napuštanje Božjeg saveza. U tom se kontekstu često i u NZ govori o životu kao o povezanosti s Bogom a o smrti kao o napuštanju Boga.

Izrael je prihvaćao smrt kao fizički prestanak opstojnosti. Bio je to za nj prirodni događaj kojega se nije plašio. Umrjeti znači „otići k ocima” ili „zaspati s ocima” (1 Kr 2,10; 11,43; 15,8). Smrt je za njih osnovna datost. Ono što Izraelca prvotno zanima jest Jahvina vlast nad životom i nad smrću a ne sama smrt. Zato i nije stvarao posebnu teologiju o smrti. Zato je o smrti mogao govoriti simbolički. U Post 2–3 prikazao je smrt ne kao naravni događaj nego kao kaznu Božju nad onima koji su povrijedili Savez Božji. Ovaj je tekst pun teološke refleksije i kao takav jedinstven u SZ. Na nj se kasnije nastavlja 4 Ezra (7,62–131) i Pavao (Rim 5,12–21). Općenito govoreći Izrael se ipak nije bavio takvim spekulativnim pitanjima. Jahve hoće život čovjekov, dapače i život grešnikov. Jahvina volja za životom čovjekovim jača je od stvarnosti smrti (Izl 3,14; 33,19; 34,6; Ez 18,31; Ps 13,3).

Izrael se čvrsto nada u Jahvinu pobjedu nad smrću. U tom kontekstu Izrael se nije mogao isključiti iz okvira susjednih naroda koji su smrt gledali kao silu, moć, snagu, uosobljenu u bogu Motu, koju Jahve treba nadvladati (Iz 28,15.18). Bog će pobijediti smrt, pobijediti će Mota (usp. Hoš 13,14).

USKRSNUĆE, NOVI SVIJET I POSLJEDNJI SUD

Da bi Izraelac izrazio svoje razmišljanje o Jahvinoj odluci u prilog čovjekovu životu kao ostajanju u savezničkom odnosu s Bogom upotrebljava razne slike.

1) Uskrsnuće kao Božja pobjeda nad smrću. Jahve je gospodar života i smrti (Pnz 32,39; usp 1 Sam 2,6). Tema uskrsnuća kao obnove naroda pojavljuje se već kod Hoš 6,2; i Ez 37. Ali tek u *kasnim* starozavjetnim tekstovima Iz 26,19 i Dan 12,2 upotrebljava se slika uskrsnuća kao oslobođenje iz groba. Uskrsnuće je apokaliptička slika apsolutne Jahvine vlasti nad smrću.

2) Stari će svijet nestati, a nastati će novi svijet. Nestat će kaos, nered, a nastat će Božje kraljevstvo, Božja vladavina. Prva je Crkva shvatila da je u Isusu došao taj novi svijet (Lk 7,22).

3) Posljednji sud. Oni koji su bili Bogu vjerni, primit će nagradu (život to jest Savez), a oni koji su mu bili nevjerni, kaznu – smrt, to jest ispadanje iz Saveza (usp. Mt 25, 31–46).³⁵

Prema starozavjetnom shvaćanju čitav čovjek, a ne samo duša ili samo tijelo, mora imati udjela u sreći ili nesreći kao nagradi ili kazni poslije smrti. Misao u uskrsnuće u tom kontekstu postupno se u SZ probijala do svoje jasnoće. Jasnije su uskrsnuće naviještali tek posužanjski proroci: Ez 37 (obnova Izraela opisana u slici oživljavanja kostiju – tu se radi o kolektivnom „uskrsnuću” naroda poslije babi-

35) L. R. Bailey, Death as theological Problem in the Old Testament, u *Pastoral Psychology* 22(1971) 20–32; H. Birkeland, The belief in the Resurrection of the Dead in the OT, u *Studia theologica* 3(1949) 60–78; J. J. Collins, Apocalyptic Eschatology as the Transcendence of Death, u *Catholic Biblical Quarterly* 36(1974) 21–43; E. F. Sutcliffe, The OT and the Future Life, Westminster 1974, str. 36s.

lonskog sužanjstva), Iz 53,9.10 (uskrснуće Sluge Jahvina) i Iz 26,19–21 (uskrснуće kao buduća stvarnost). Ovaj posljednji tekst je u tom kontekstu vrijedno ovdje cijeli navesti: „Tvoji će mrtvi oživjeti, uskrsnut će tijela. Probudite se i kličite, stanovnici praha!” To su prvi sz. navještaji vjere u uskrснуće mrtvih. U navedenim tekstovima uskrснуće je, istina, povlastica samo pravednih i opisuje se u okviru obnove izabranog naroda poslije povratka iz babilonskog sužanjstva. Taj povratak, obnova naroda, polazište je za razmišljanje metafizičke budućnosti. Izrael ne doživljava potpunu obnovu izlaskom iz babilonskog sužanjstva. Mora je dakle doživjeti poslije smrti, kod Boga. Vjera u uskrснуće je stoga u SZ životna potreba, proizašla iz njihove vjere u Boga i iz njihova shvaćanja čudorednosti.

Vjera u uskrснуće mrtvih zasjat će u SZ potpuno tek vrlo kasno, u *Dan* 12, 2–3 i u *2 Mak* 7. Do te vjere došao je pobožnik razmišljajući o sudbini onih koji su za vrijeme Antioha Epifana zbog vjere bili proganjani i ubijani. Na temelju ovih tekstova saznajemo da su vjera i nada u uskrснуće pravednih u 2. stoljeću prije Krista bili već općenito prihvaćeni u narodu.

U SZ vjera u uskrснуće tijesno je povezana s vjerom u dolazak Mesije i u njegovu obnovu Izraela i sve zemlje, SZ shvaća uskrснуće kao neku mesijansku obnovu Izraela: uskrснуće je Jahvin čin kojim će on po Mesiji vratiti pravo svome potlačenom narodu. Tako je ta vjera u uskrснуće ipak shvaćena u okvirima ovozemaljskog, u okvirima mesijanskog kraljevstva, koje se ima ostvariti na ovoj zemlji. Puno svjetlo na uskrснуće mrtvih bacit će tek Novi zavjet.

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT KOD JEREMIJE, EZEKIELA I U PSALMIMA

Velika promjena u shvaćanju života poslije smrti pojavljuje se pri kraju monarhije s *Jeremijom* i *Ezekielom*. U predmonarhijsko i rano monarhijsko doba Izraelci su vjerovali da se Savez između Boga i njih tiče tjelesnog života, zajednice Izraelaca (hebr. *kahal*, lat. *ecclesia*). Pojedinaac je uživao blagoslov Saveza i imao stanovite odgovornosti samo ukoliko je bio član naroda, član *korporativnog tijela* to jest član konkretne fizičke zajednice, sastavljene od konkretnih povijesnih ljudi. Prema takvom ranoizraelskom shvaćanju (Mojsije!) pojedinac jedva da je mogao postojati otkinut od naroda, od zajednice; jedva da je mogao bez zajednice imati nekakav odnos prema Bogu. Zato smrt – kako već istakosmo – za Izraelca prije svega znači odijeljenje od tjelesnog suživota sa svojim narodom (usp. Lev 19,8). A biti otkinut od svoga naroda znači biti otkinut i od Boga. A biti otkinut od Boga u biblijskim tekstovima znači umrijeti. Biti daleko od Boga, otpasti od njega ili biti odbačen od njega, znači umrijeti (usp Ps 88,5). Bez Jahve nema života.

Jeremija (31,29) i Ezekiel (18–1–32) unose u starozavjetnu teologiju novo tumačenje odnosa između Jahve i *pojedince* čovjeka. Pojedinaac je izravno odgovoran Bogu. Oni time još ne napuštaju pojam *korporativnog* odnosa između Boga i *naroda*, ali unose dodatni vid: pojedinac – bio on na zemlji ili u Podzemlju – pripada Jahvi. Jahve je apsolutni gospodar života i smrti. To je bilo polazište i za mijenjanje i premišljanje predodžbe o čovjekovoj sudbini poslije smrti. Sad se tama u Šeolu počinje pretvarati u svjetlo. Život ne završava u besmislenoj negaciji života, u tami Šeola, nego u spasenjskoj akciji Jahvinoj. Jahve misli na svog pobožnika

i poslije njegove smrti. Jahve ga spašava. Tračak takve nade vidi se i kod Joba (14, 13–15).

Ova nada da život čovjekov ne završava u besmislenoj negaciji života, u tami Podzemlja, prisutna je osobito u *Psalmima*. Psalmi izražavaju osjećaje pojedinca koji se nadaju u Jahvino milosrđe. Smrt i boravak u Šeolu smatraju kao spavanje. Vjeruju u uskrsnuće: „A ja ću u pravdi gledati lice tvoje, i jednom kad se *probudim*, sit ću ga se *nagledati!*” (Ps 17,15). Psalmist vjeruje da će moći i poslije smrti, poslije Jahvina zahvata, gledati Jahvu. A gledati Jahvu najuzvišeniji je cilj starozavjetnog pobožnika (usp. Br 12,8). U monarhijsko vrijeme „gledati lice Jahvino” znači prisustvovati kultu, moliti se (usp. Ps 5,6; 143,7). Mnogi prevode Ps 17,15: „A ja ću ujutro rano po tvojoj pravdi biti uslišan, molitva će moja biti uslišana!” Doista tako treba shvatiti smisao psalma ako je on nastao u monarhijsko vrijeme. Međutim, ima znakova da je on iz vremena poslije povratka iz babilonskog sužanjstva. A u to se vrijeme nada u uskrsnuće već pojavila. Dapače, psalmist ima vrlo živu predodžbu o onome što će se s njime dogoditi u Podzemlju-Šeolu: „Jer mi nećeš ostaviti dušu u Podzemlju, ni dati da pravednik tvoj truleži ugleda. Pokazat ćeš mi stazu u *život*, puninu radosti pred licem svojim, sebi zdesna blaženstvo vječno”³⁶ (Ps 16,10–11). Vjerovao je da će ga Jahve „uzeti u svoju slavu” (Ps 73,24). U ovim psalmima – premda se oni mogu i drukčije tumačiti – pobožni Izraelac izrazio je svoju vjeru u život poslije svoje smrti.

Usporedo s ovim novim shvaćanjima odnosa pojedinca prema Bogu i Božjeg odnosa prema pojedincu, ide i novo i dublje poimanje *grijeha*. Tomu je u znatnoj mjeri pridonio već prorok Izaija koji je u opisu viđenja Jahve odmah pomislio na svoju grešnost (Iz 6,1–13). Osobito je Psalmist svjestan svoje grešnosti pred Bogom: „Bezakonje svoje priznajem, grijeh je moj svagda preda mnom. Tebi, samom tebi ja sam zgriješio, i učinio što je zlo pred tobom: pravedan ćeš biti kad progovoriš, bez prijekora kada presудиš” (Ps 51,5–6).

Proroci su gledali budućnost u svjetlu prošlosti i sadašnjosti. Mogli su stoga vidjeti i učinak grijeha pojedinaca i naroda. Njihova vizija Svetog Boga koji sudi čine pojedinaca omogućivala im je shvaćanje da će učinci grijeha biti u budućnosti kažnjeni. Zato se kod Jeremije, Ezekielia i Trito-Izaije pojavljuje misao *suda Božjega* nad pojedincima poslije smrti i nad svima na kraju povijesti. Grijeh prati i progoni čovjeka u prekogrobni život. I dobra djela prate čovjeka u prekogrobni život. Dobri će za dobra djela biti poslije smrti nagrađeni, a grešnici će za svoja grešna djela biti kažnjeni. U čemu se sastoji kazna, a u čemu nagrada za Stari je zavjet još uvijek veliko otajstvo. Često pobožnik kao svoju nagradu poslije smrti očekuje milost *gledati lice Božje*.³⁷

36) Ima više tumačenja za ovo mjesto:

1) David moli da ga Jahve oslobodi od neprijatelja koji bi ga mogli baciti u jamu da u njoj izgnjije;

2) To mjesto se shvaća kao mesijansko proročanstvo. Odnosi se na Isusa (usp. Dj 2,23–32; 13,30–37). Ne možemo prodrijeti u puni smisao tog biblijskog mjesta. E. F. Sutcliffe, *The OT str.* 76–78.

37) S. H. Hooke, *Life after Death. The Extra-Canonical Literature, u Expository Times* 76(1964) 273s.

Ova dva elementa bila su vrlo važna za razvoj vjerske svijesti SZ u odnosu na život poslije smrti. Prema starom shvaćanju života poslije smrti (sve do babilonskog sužanjstva) nije postojala kazna za grijeh poslije smrti nego se ona ostvarivala odmah u ovozemaljskom životu (bolest, neimaština, kratki život, smrt). I tu su proroci odigrali veliku posredničku ulogu u odnosu na objavu Božju.

Još su dva čimbenika pridonijela starozavjetnom razvoju vjere u prekogrobni život. Prvi je bio konkretno životno iskustvo koje je stalno dovodilo u pitanje tradicionalnu vjeru u zemaljsku nagradu odnosno sve veći osjećaj nesigurnosti i frustracije u pogledu Jahvina odnosa prema pojedincima (usp. Ps 73: Psalmist osjeća da je uzalud očistio svoje srce i oprao svoje ruke), a drugi je bio slom nade koju su Izraelci polagali u Kira nakon njegove pobjede nad Babilonijom. To se silno odražava u proročanstvima Hageja i Trito-Izaije (usp. Iz 63,15–19; 65,17; 67,22). Budući da se propašću Babilonije još nisu ostvarila sva Božja obećanja *ovdje* na zemlji, proroci prebacuju potpuno njihovo ostvarenje u budući svijet koji će uspostaviti mesija, budući život, vječni život s Bogom. A to se dogodilo tek u 5. odnosno 4. stoljeću prije Krista. Na toj razini počinje se zajedno s vjerom u novo nebo i u novu zemlju (Iz 65,17) razvijati i vjera u *uskrnuće pojedinca i naroda*. Ta je vjera odnosno nada ispočetka samo implicitna, a s vremenom – tek u apokaliptičkoj literaturi – ona postaje sve jasnija i sve eksplicitnija. Doista, jedina *dva* starozavjetna teksta koji aludiraju na uskrnuće mrtvih spadaju u kasno starozavjetno doba, u doba apokaliptičke literature: Iz 26,19 (Izaijina mala apokalipsa) i Dn 12,2.

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT U MUDROSLOVNOJ LITERATURI

Starozavjetni mudrac razmišlja o prekogrobnom životu i samo postupno i polagano prodire u svjetlo otajstva života poslije smrti. Već su mudroslovni psalmi u tom pogledu učinili prodor. Istina, i za njih je smrt točka na ljudski život. „Nemoj se žestiti na opake, zavidjeti nemoj pakosnicima: kao trava brzo se osuše, ko mlada zelen brzo uvenu. U Jahvu se uzdaj i dobro čini, da smiješ stanovati u zemlji i živjeti u miru!” (Ps 37,2–3). Psalmist zna da smrću završava sve, ali ipak vjeruje da će ga Bog zadržati uza se. Kako će se to dogoditi on ne zna. Vjeruje i predosjeća da će njegova smrt biti drugačija nego smrt bezbožnika: smrt je apsolutni konac onih koji uživaju u sreći, a dušu će pravednog psalmiste Bog ugrabiti iz Podzemlja i milostivo je k sebi primiti (Ps 49,14–16). U Ps 73,23–28 (treba pazljivo čitati cijeli Psalam!) psalmist izražava sigurnost da će ga Jahve uzeti u svoju slavu. Psalmist zbunjen nad blagostanjem bezbožnika razmišlja i prodire u mističnu spoznaju da je njegova budućnost u Jahvi, blizu Jahve, u slavi Jahvinoj. Psalmist se nada u život poslije smrti.

Knjiga *Mudr* rješava problem nagrade odnosno kazne vjerom u budući život. Odmah poslije smrti pobožni će biti nagrađeni, a bezbožnici kažnjeni (Mudr 3,1s). Nada pravednih „puna je besmrtnosti” (3,4). Pravednici će „u vrijeme Jahvina posjeta zasjati kao iskre u strnjici, suditi će pucima i vladati narodima, i Jahve će kraljevati nad njima uvijek” (3,6–8). A bezbožnici će „zbog svoje misli biti primjereno kažnjeni, jer su prezreli pravednike i otpali od Jahve” (3,10). Pravednik ako i umre prije vremena naći će mir (4,7). On živi dovijeka, i u Gospodinu je na-

grada njegova (5,15). Iz ruku Jahvinih primit će krunu slave i vijenac ljepote (5,15). Ove će misli utjecati na starozavjetne apokrifite i oni će na temelju toga razvijati svoje predodžbe o životu poslije smrti. U tom kontekstu treba čitati cijelo poglavlje Mudr 5,1–16.

Pisac Izr također gleda nagradu pravednika u vječnom životu poslije smrti (Izr 11,19), premda na nekim mjestima gleda sreću pravednika ostvarenu u okvirima zemaljskog života (Izr 3,4–2). *Izr* vjeruju u nagradu odnosno kaznu poslije smrti: „zao čovjek neće proći bez kazne, a rod će se pravednički izbaviti“ (Izr 11, 21). Još jasnije u prilog života poslije smrti *Izr* govore u 15,24; 19,23 i 23,17–18.

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT IZRAELA POSLIJE BABILONSKOG SUŽANJSTVA

Nije puki slučaj da se vjera u uskrsnuće pojavljuje tek u poslijesužanjsko doba i to u apokaliptičko-eschatološkim krugovima. Ta je vjera odgovor razočaranju nad bijednom situacijom oko smrti kako je izražena u mudroslovnoj književnosti (Job: 4. stoljeće pr. Kr., Propovjednik: 3. st. pr. Kr.).³⁸ Kao što je sigurno da će Bog stvoriti *novo* nebo i *novu* zemlju, tako je sigurno da će svoje izabranike učiniti dionicima te *nove* sudbine: i za njih će započeti *nova* sudbina, *nova* stvarnost, *novi* život. Na goruće pitanje o čovjekovoj sudbini poslije smrti (Prop 3,19: „Jer zaista, kob ljudi i zvijeri jedna je te ista. Kako ginu oni, tako ginu i one; i dišu jednakim dahom, i čovjek ničim ne nadmašuje zvijer, jer sve je ispraznost. I jedni i drugi odlaze na isto mjesto; svi su postali od praha i u prah se vraćaju!“) apokaliptičko-eschatološki pisci odgovaraju: čovjek će živjeti *novim* životom poslije smrti. On će „uskrsnuti“. Uskrsnuće za njih znači *novi* život koji će ostvariti cijeli čovjek, *tijelo* i *duša* (*basar* i *nefes*) zajedno.³⁹

Najizrazitije mjesto apokaliptičke literature koje je još unutar okvira Staroga zavjeta a govori o uskrsnuću jest *Dan* 12,2: „Tada će se probuditi mnogi koji snivaju u prahu zemljinu; jedni na vječni život, drugi za sramotu, za vječnu gadost!“ *Dan* 12,2 nastao je početkom 2. st. pr. Kr. (oko 180. godine pr. Kr.), kada su Makabejci zapodjeli rat protiv Siraca za oslobođenje svoje zemlje od tuđinaca, u ono vrijeme kada se rodio *hasidimski* pokret. U to je vrijeme trebalo odgovoriti na upit o sudbini onih koji padoše za domovinu te ih više nema u sredini pobožnih Izraelaca da bi uživali pobjedu nad grešnicima i bezbožnicima. Dok *Iz* 26,19 još ništa ne govori o sudbini bezbožnih, ovdje u *Dan* 12,2 bezbošci su uključeni u uskrsnuće, ali u uskrsnuće *na sramotu*. Time, dakako, još nije izrečena vjera u

38) O. Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament* str. 178; Robert-Feuillet, *Introduction a la Bible*, I, str. 652.686.

39) R. H. Charles, *A critical History of the Doctrine of a Future Life in Israel, Judaism and Christianity*, London 1913; F. Notscher, *Altorientalischer und alttestamentlicher Auferstehungsglaube*, Würzburg 1926; A. T. Nikolainen, *Der Auferstehungsglaube in der Bibel und ihre Umwelt*, 2 sv., Helsinki 1944–46; E. F. Sutcliffe, *The OT and the Future Life*; R. Martin-Achard, *De la Mort a la Resurrection d'après l'AT*, Neuchatel 1956; E. Dhorme, *L'Idée de l'au-dela dans la religion hébraïque*, u *Revue de l'Histoire de Religions* 72(1941) 115–142; K. Schubert, *Die Entwicklung des Auferstehungslehre*, u *Biblische Zeitschrift NF* 6(1965) 177–214.

*opće uskrsnuće mrtvih.*⁴⁰ I tu je uskrsnuće shvaćeno kao *budjenje* cijela psihosomatskog čovjeka na *novi* život. Nije shvaćeno kao ponovno združivanje *duše* i *tijela* kao odijeljenih i samostalnih elemenata, nego naprosto kao probudeni novi život *cijela čovjeka*. Život bez tijela i tjelesnosti je za starozavjetno antropološko shvaćanje nezamisliv.

U ovaj kontekst spada i 2 Mak 7,9–14 sa svojim izričajem o uskrsnuću. Knjiga je napisana u 1. st. pr. Kr., dakle vrlo kasno, ali u njoj odzvanjaju stara biblijska vjerovanja. Izraelac je u to vrijeme došao do vjere u uskrsnuće na temelju razmišljanja o starim biblijskim tekstovima iz *Tore* Mojsijeve: 1) *Pnz* 32,36 (tekst iz kojeg govori uvjerenje da poslušnost Zakonu. *Tori*, donosi život). 2) Dvostruki opis stvaranja svijeta u Post 1,1–2,4a (P) i 2,4b–25 (J) s naglascima na stvaranju svijeta (P) odnosno na stvaranju čovjeka (J). Ovi su tekstovi Izraelcu polazište za stvaranje vjere u svemoć Jahvinu: Jahve, koji je svijet stvorio iz ničega, može mučenika uskrisiti na nov život. 3) U skladu s predajama o stvaralačkoj mudrosti Božjoj (stvaranje čovjeka u utrobi majčinoj) daje Izraelcu poticaj da vjeruje u novo stvaranje čovjeka.

Vjerujemo da je izričaj 2 Mak 7,9–14 u stanovitoj vezi s *Dan* 12,2s. Apokaliptičko iščekivanje zemaljskog uskrsnuća pretvorilo se u 2 Mak u nebesko uskrsnuće mučenika. Budući da do zemaljskog uskrsnuća nikako nije dolazilo, pobožni je Izraelac uskrsnuće odgodio za *drugi* svijet, za vrijeme *poslije* smrti. Budući da mučenicima nije za zemaljskog života dana zadovoljština, bit će im dana poslije smrti: posebnim Božjim zahvatom oni će biti uskriseni na novi život poslije smrti.⁴¹

Vjera u uskrsnuće u 2 Mak izražena je ovako:

- 2 Mak 7,9: „Ti nam zlikovče oduzimaš sadašnji život, ali će nas Kralj svijeta, zato što umiremo za njegove zakone, uskrisiti na život vječni!”
- 2 Mak 7,11: „Od Neba sam primio ove udove, ali ih zbog njegovih zakona prezirem, i nadam se da ću ih od njega natrag dobiti!”
- 2 Mak 7,14: „Blago onom koji umre od ruke ljudi, u čvrstoj nadi koju ima od Boga: da će ga Bog uskrisiti! A ti – za tebe nema uskrsnuća na život!”
- 2 Mak 7,23: „Ne znam kako ste nastali u mojoj utrobi, jer nisam vam ja dala ni duh ni život, niti vam tkivo složila. Zato će vam Stvoritelj svijeta, koji je sazdao ljudski rod i koji svemu dade početak, milosrdno vratiti i duh i život...”
- 2 Mak 7,29: „Ne boj se toga krvnika, nego budi dostojan svoje braće i prihvati smrt da te s tvojom braćom u vrijeme milosti opet nađem!”

Vjera u uskrsnuće nalazi se izražena još i u 2 Mak 12,43s; 14,36–46; 15, 12–16. Sva tri mjesta povezuju mučeničku smrt i proslavu poslije smrti. Pripadaju istom

---

40) F. Nötscher, 160; B.J. Alfrink, *L’Idée de resurrection d’apres Dan 12,1–2*, u *Biblica* 40 (1959) 355–371.

41) Ulrich Kellermann, *Auferstanden in den Himmel. 2 Mak 7 und die Auferstehung der Martyrer*, *Stuttgarter Bibelstudien* 95, Stuttgart 1979, s. 80–85.

duhovnom ambijentu kojemu pripada i 2 *Mak* 7. Prema 2 *Mak* Bog će mučenike rehabilitirati, podijeliti im vječni život i nebesko uskrsnuće.

Govor o uskrsnuću u 2 *Mak* pomoću grčkih filozofskih izraza ukazuje na blizinu grčkog utjecaja. Tako je 2 *Mak* mogao u helenističkoj dijaspori biti dostojan sugovornik s Grcima u pitanju besmrtnosti duše. Besmrtnost duše bila je osobito raširena među pobožnim pukom u helenističkom svijetu (to dokazuju osobito mnogi grobni natpisi). Stanovitu sličnost u odnosu na vjerovanje u uskrsnuće 2 *Mak* pokazuje i s egipatskom vjerom u prekogrobni život (pojam vječnog života, Ozirisovo uskrsnuće i slično).⁴²

Ovakvo shvaćanje uskrsnuća kakvo susrećemo u 2 *Mak* i u *Dan* 12 nalazi se izobilno u izvanbiblijskoj kasnožidovskoj apokrifnoj književnosti koja je nastajala između 2. st. prije i 1. st. po Kristu.

VJERA U PREKOGROBNI ŽIVOT U KASNOM ŽIDOVSTVU (APOKRIFI)

Vjera u prekogrobni život kasnog židovstva SZ organski se nadovezuje na vjeru koja je izražena već u *Dan* 12 i 2 *Mak*. Ta se vjera – kako vidjesmo – počela razvijati (i pod utjecajem iranske religije i s drugih strana) po povratku Židova iz babilonskog sužanjstva (5. i 4. stoljeće pr. Kr.), a doseglo svoj vrhunac u 2. i 1. stoljeću prije i 1. st. poslije Krista. U ovom je razdoblju židovska teologija postigla najviši domet. Za nju saznajemo najviše iz starozavjetnih *apokrifa* i *pseudoepigrafa*⁴³ koji su nastajali upravo u to vrijeme (2. st. pr. do 1. st. po Kr.). U tom se razdoblju zahvaljujući konkretnim povijesnim prilikama u Palestini (makabejski rat protiv Sirije u 2. st. pr. Kr. i židovski rat protiv Rimljana u 1. st. po Kr.) židovska teologija sve više bavila prekogrobnim životom. Ta je teologija uvelike utjecala i na Novi zavjet i na prvo kršćanstvo. Pažnja se sada s ovosvjetskog sve više premješta na onosvjetsko, na budućnost čovjeka pojedinca i cijelog naroda. Ruku uz ru-

42) U. Kellermann, 91; S. Morenz, *Aegyptische Religion*, Stuttgart 1960, 192s; Isti, *Das Problem des Werdens zu Osiris in der griechisch-römischer Zeit Aegyptens*, u: *Réligions en Egypte Hellenistique et Romaine*, Paris 1969, 75 s.

43) *Apokrifi* (od grč. *apokriptein* – skrivati nešto) su židovski spisi koji nisu bili obuhvaćeni židovskim kanonom Staroga zavjeta a nastajali su uglavnom u vremenu između 2. st. prije i 2. st. po Kr. Oni nam izvrsno pokazuju što i kako su razmišljali Židovi u to vrijeme. Pobožni Židovi rado su ih čitali, čak i u sinagogi, premda je službeno bilo zabranjeno čitati ih. Osobito su rado čitali apokrifne apokalipse odnosno tajna otkrivenja koja su širili Eseni iz kumranske zajednice. Ta otkrivenja opisivala su tajne neba i pakla. U narodu su probuđivala nacionalističke težnje i nade u oslobođenje i u uspostavu izraelske države. Premda su rabini branili čitanje apokrifa, Židovi su rado za njima posezali i potajno ih čitali. Apokrifi su odraz židovske vjere iz koje je proizišao i Isus i njegovi učenici. Značajka apokrifa jest borba protiv prisilne helenizacije, protiv profanizacije naroda Božjeg i protiv svake sekularizacije. To nije borba protiv helenističke kulture kao takve nego borba protiv poganizacije i profanizacije preko helenizacije. Grčka je mudrost bila spojiva sa židovskom vjerom. To je dokazao Filon Aleksandrijski. Ali sa židovskom vjerom nije bilo spojivo poganstvo i posvjetovnjavanje koje je nužno sa sobom nosilo prezir otačkih tradicija, prezir prema obrezanju i nepoštivanje židovskih zakona i propisa. Zato je u apokrifima jedna od važnijih preokupacija čuvanje obrezanja, čuvanje otačkih predaja i obdržavanje Zakona. Kad su se duhovni i politički predstavnici židovskog naroda povezivali s Grcima ili s Rimljanima, pobožni su se Židovi (*hasidim*) odvajali i udruživali u zatvorene skupine kao što su to bili Eseni u Kumranu.

ku s time cvate apokaliptika i eshatologija. Ta književnost uzima u svoja razmišljanja o životu poslije smrti sve više slike i predodžbe iz istočnjačkih religija (osobito iz Irana).

Za kasnožidovsku vjeru u život poslije smrti od osobita su značenja: 1) Baruhova apokalipsa; 2) Ezrina apokalipsa (= 4. Ezrina knjiga); 3) I Henoh (grčki); 4) II Henoh (slavenski); 5) Jubileji; 6) Testamenti 12 Patrijarha; 7) Kumranska literatura; 8) Psalmi Salomonovi.

HENOH-JUBILEJI-TESTAMENTI 12 PATRIJARHA

Budući da *Dan* 12,1–2. 7–12 potječe iz hasidimske duhovne sredine (2. st. pr. Kr), moramo najprije posegnuti za onim apokrifima koji potječu iz iste hasidimske duhovne sredine. To su ujedno najstariji apokrifi: *Henoh*, *Jubileji* i židovski supstrat knjige *Testamenti 12 Patrijarha*. Oni su stariji od književnosti Kumranske zajednice (Eseni). Svima im je zajedničko to da iščekuju uskrsnuće a da *ne razlikuju* između *tijela* i *duše*, premda već poznaju grčke filozofske termine *psihe* i *pneuma*. Oni još uvijek zastupaju sz. antropologiju pa makar u ruhu grčkih izraza. Iščekuju uskrsnuće duše na savršen *tjelesno-duševni* (psihosomatski) život s *tjelesnim funkcijama*.⁴⁴ S obzirom na uskrsnuće nemaju sistematske nauke nego svoju misao izlažu u vrlo maštovitim predodžbama.

I Hen (ili etiopski Henoh) nastao je u vrijeme makabejskog rata. Knjiga je doživjela nekoliko redakcija. Kroz cijelu knjigu struji misao vodilja o budućnosti, o životu poslije smrti. Istina, to se opisuje još uvijek u okvirima vrlo materijaliziranih predodžbi. U najstarijim tekstovima, nastalima u vrijeme sirske okupacije (npr. 6–11; 39,1–2; 54,7–55,2; 65,1–69,25; 90,29; 91,12–17; 93,1–14) govori se o *sudnjem danu* na koji će biti kažnjeni *anđeli* što su skrivali pokvarenost ljudi. Potom će Bog čovječanstvo uvesti u vrijeme blagoslova, pravde i istine, u kraljevstvo Božje (10,16–11,2). U mlađim tekstovima spominje se u tom kontekstu još i Mesija (u starijima se ne spominje). U 85–90 opisuje kako će Jahve na kraju sagraditi *novi Jeruzalem* i *novi Hram* u koji će sabrati savkoliki rod ljudski. Uskrsnuće mrtvih *Hen* pretpostavlja u 90,16–20.28–29.36–37. U 22 opisuje boravak pokojničkih duša do Sudnjeg dana; detaljno opisuje prostorije u Podzemlju (*šeoł, had*). U prvoj su prostoriji, gdje ima vode, smještene duše pravednih. U drugoj su duše prosječnih. U trećoj, gdje nema vode, borave grešnici. Oni neće uskrsnuti nego će ovdje ostati i poslije Sudnjeg dana (27,20). Prema *Hen* duše i poslije smrti žive i vrše neke tjelesne funkcije (npr. mogu piti vodu, mogu optuživati anđele, mogu trpjeti žed i vatru). Najveća kazna za grešnike sastoji se u tome što neće uskrsnuti. Pravedni će uskrsnuti u tjelesnom stanju koje će neiskazivo nadvisivati tjelesni život ovdje na zemlji (Hen 10,17 i 25,4). A bit će potpuno spašeni *onda kad rode tisuću djece* (10,17).⁴⁵

44) P. Grelot, L'Eschatologie des Essenien et le livre d'Henoch, u *Revue de Qumran* 1(1958) 113–131; K. Schubert, Die Entwicklung der Auferstehungslehre, 191.

45) K. Schubert, 193; H. H. Rowley, The Relevance of Apocalyptic, 79, London 1947; G. F. Moore, Judaism in the First Centuries of the Christian Era, II, Cambridge (USA) 1927, s. 308 s; R. H. Charles, A Critical History of the Doctrine of a Future Life in Israel, Judaism and Christianity, London 1913.

Pareneze odnosno *nagovori* koje se nalaze u *Hen* nešto su kasnijeg datuma (Hen 91,7–9; 94,7. 9; 97,3; 98,10; 100,4; 102,5; 103,8; 104,3.5). U njima se spominje naplata poslije smrti. Smrt nije konačno stanje nego samo san. Kao što se čovjek probudi od sna, tako će se probuditi i nakon smrti na novi život. Pravednici će tada biti dionici nebeske slave (104,6) i sjat će „kao svjetiljke nebeske“ (104,2). „Nadajte se, vi, koji u pravednosti umirete. Ne žalostite se, ako vaša duša u tjeskobi u Podzemlje silazi a vaše tijelo nije za vašu života na zemlji postiglo što je vašim krepostima odgovaralo. Čekajte samo Dan suda nad grešnicima!“ (Hen 102,4–5). A grešnici nakon smrti silaze u Šeol gdje će biti definitivno ubijeni (103,7; 99,11). Njihov će duh doći u vatru, u tamu, u lance (103,8).

Knjiga *Jubileja* nastala je nekako u isto vrijeme. Kroz cijelu se knjigu provlači misao na *Sudnji dan* kada će sotoni biti oduzeta svaka vlast (Jub 4,19,24; 9,15; 10,17,22; 16,9; 22,21; 23,11; 24,33 i drugdje). Spasenje opisuje kao *silazak* Božji među ljude, kao *nastanjenje* Božje među ljudima (hebr. *šekina*: usp. Iv 1,14). U opisu svršetka svijeta upozorava ljude na potrebu *obraćenja* (23,21–23). U 23,23–29,30–31 (osobito 30–31) opisuje *uskrснуće pravednih*, Hen 23,30–31: „I tad će Bog iscijeliti svoje Sluge i oni će se podići i gledat će savršeni mir i protjerat će svoje neprijatelje. I pravednici će gledati i zahvaljivati i radovati se u vijeke vjekova i na svojim neprijateljima vidjeti sud i prokletstvo. I njihove će *kosti počivati u zemlji* ali će se njihova *duša radovati*...“ Mučenici imaju udjela na konačnom spasenju: na kraju povijesti bivaju rehabilitirani i s neba gledaju unatrag na ljudsku povijest i na povijest svijeta jednostavno. U tome se *Jub* razlikuje od 2 *Mak* 7: dok prema 2 *Mak* 7 mučenici bivaju rehabilitirani, opravičeni odmah poslije smrti, dotle se prema *Jub* konačna rehabilitacija odgoda poslije svršetka svijeta i Sudnjeg dana; poslije smrti mučenici dolaze u zajedništvo s Bogom. Novost je i u tome, što *Jub* zastupa nešto drugačiju antropologiju nego 2 *Mak* 7: *Jub* antropološki razlikuje između ljudskih *kostiju* i ljudske *duše*. Dok *kosti* mirno počivaju u grobu, *duša* se raduje u nebu. Odnosno, mesnato tijelo (*basar*) može strnuti u zemlji, ali *duša* nastavlja s nekim tjelesnim funkcijama živjeti. *Jub* kao i 1 *Hen* stoji vrlo blizu grčkog dualizma tijelo–duša, ali se još uvijek služi starozavjetnim biblijskim izrazima i predodžbama iz Post 2,7. *Duh* koji je prema starozavjetnoj antropologiji *bezosobna životna snaga*, koja se po smrti vraća Bogu, postao je *individualni, osobni duh*, slično kako su Grci zamišljali *dušu (psihe)*. Spomenuti valja da ni 1 *Hen* ni *Jub* kao ni 2 *Mak* 7 nisu zaokupljeni *načinom stvaranja i izgledom* nebeskog uskrsnog tijela. Prema njima mogu supostojati počivanje mrtvog u grobu i njegovo nebesko proslavljenje s uskrslim tijelom.⁴⁶

Do sredine 2. st. pr. Kr. još se ne govori o uskrснуću *mrtvog tijela*, nego se samo govori o uskrснуću čovjeka naprosto na Sudnji dan. O uskrснуću se govori još uvijek u kategorijama starozavjetne židovske antropologije prema kojoj i duša ima neke fizičke sastavnice s kojima nastavlja živjeti. Poslije smrti duša ima neke materijalne obrise, vrši neke tjelesne funkcije. Dakle, premda je čovjekovo tijelo

umrlo i raspalo se u grobu, duša (=čovjek) nastavlja živjeti. Po uskrsnuću Gospodin duši stvara novi život tako te ona tim novim životom može pred njim živjeti u sve vijeke. U 1. st. prije Kr. i u 1. st. po Kr. razvit će se predodžba o uskrsnuću *konkretnog mrtvog tijela*. Prema toj predodžbi duše će pokojnih ponovnim sjedinjenjem s vlastitim tijelom na Sudnji dan postići savršeniji stupanj egzistencije. Ta predodžba već pretpostavlja s jedne strane grčki dualizam (dihotomiju) *tijela i duše*, a s druge strane jos uvijek zadržava starozavjetno antropološko shvaćanje prema kojemu tijelo *bitno* omogućuje čovjekov život.⁴⁷

Testamenti 12 patrijarha predstavljaju zbirku oproštajnih govora koji su stavljeni u usta Jakovljevim sinovima prije njihove smrti u Egiptu. Knjiga je nastala između 140. i 110. godine pr. Kr.⁴⁸ Pokazuje veliku sličnost i srodnost s duhovnom klimom u Kumranu i u Novom zavjetu.⁴⁹ U knjizi se često pojavljuje tema skorog svršetka svijeta (univerzalna eshatologija). Često se susreću izrazi kao „punina vremena” (TestRub 6,8; TestLev 10,2), „posljednje vrijeme” (TestNaft 8,1; TestIsah 6,1; TestDan 5,4). Prije *svršetka vremena* plemena će otpasti od Boga, Bog će nad njima izreći svoj sud i kaznu (sužanjstvo i izgnanstvo) što će za posljedicu imati obraćenje i spasenje. Prije suda ljudima će se vidljivo pojaviti sam Bog, Bog će doći na zemlju da bi spasio ljude, „Izrael i sve pogane” (TestLev 2,11; 5,2; 8,11). Prilikom Božjeg dolaska na zemlju pojavljuje se Mesija Kralj iz Judina plemena (TestLev 8,14) odnosno Mesija Veliki Svećenik iz Levijeva plemena (TestLev 18) ili obojica zajedno. U vezi sa spasenjem govori se o edenskom vrtu i o novom Jeruzalemu. U okviru te univerzalne eshatologije prikazana je i individualna eshatologija. Govori se o uskrsnuću od mrtvih (TestJud 25,1,4); TestŠim 6; TestBen 10,6–8)⁵⁰ i o vječnom počinku u novom Edenu i u novom Jeruzalemu.

Ni iz *Test 12 patr* ne vidi se jasno da li se pod pojmom uskrsnuća misli na uskrsnuće mrtva tijela, *resurrectio carnis*. Vjerojatnije je da se misli općenito na uskrsnuće tjelesno-duševnog jedinstva ljudskog bitka (psihosomatsko jedinstvo čovjeka).

KUMRAN

U kumranskoj zajednici je vjera u život poslije smrti već vrlo razvijena a iščekivanje uskrsnuća općenito poznato.⁵¹ Čovjek je duh, i zajamčena mu je besmrtnost.

47) K. Schubert, 198.

48) R. H. Pfeiffer, *History of the NT Times*, New York – London 1949, s. 64; K. Schubert, 200.

49) J. Danielou, *Qumran und der Ursprung des Christentums*, Mainz 1958, s. 155; *Isti, Theologie de Judeo-Christianisme*, I, Tournai 1958, str. 24s, misli da je knjiga nastala u judeokršćanskoj sredini; J. T. Milik, *Ten Years of Discovery*, 34 sl, smatra da je judeokršćanski pisac izvršio redakciju knjige... Vjerojatno je tako, kako Milik misli.

50) H. H. Rowley, *Jewish Apocalyptic and Dead Sea Scrolls*, str. 13; K. Schubert, 199.

51) K. Schubert, *Das Problem der Auferstehungshoffnung in den Qumrantexten und in der frührabbinischer Literatur*, u *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 56 (1960) 154–167; *Isti, Die Entwicklung der Auferstehungslehre*, 202–204; K. Stendahl, *The Scrolls and the NT*, New York 1957, 54–64.

nost. Spašava se milošću Božjom, dobrim djelima (vršenjem *Tore*) i članstvom u kumranskoj zajednici. Eseni vjeruju da žive na „kraju vremena”, na „svršetku povijesti”. Bog će uskoro intervenirati. Posljednji rat brzo će početi. Mesija će uskoro pobijediti grešnike, osvetiti pravednike i pozvati ih za stol mesijanske gozbe. Čvrsto vjeruju da Bog vodi povijest konačnom raspletu i spasenju. Bog će poslije uništenja ovog grešnog svijeta stvoriti novi svijet, svijet istine i pravde, svijet za pravedne.⁵²

Nada u uskrsnuće izražena je u svitku *Hvalospjeva* (1QH 6,29s. 34s; 11,10–12 i drugdje) u okviru eshatološkog osvetničkog rata. „Oni koji leže u prahu, podižu stijeg, čeljad smrti podiže zastavu” (1QH 6,34). „Radi svoje časti očistio si čovjeka od grijeha, da se posveti Tebi od svake užasne nečistoće i od grešnog otpada, da stвориš zajednicu sa sinovima svoje istine, da oni budu u zajedništvu sa svim svetima tvojim, da *podigneš iz praha mrtve u vječno kraljevstvo*” (1QH 11,10–12). S opisom pobjede nad zlom i nad grijehom ide i opis *podizanja mrtvih iz praha zemaljskog*. Vjeru u uskrsnuće pretpostavlja i *Pravilo zajednice* (vidi 1QS 4,7s i 12–14). 1QS 4,25 govori o *novom stvaranju*. Prema 1 QS 3,16–4,26 svi će doživjeti nova vremena; pravednici koji su već umrli bit će uzdignuti na novi život, a grešnici će biti bačeni u oganj vječni. Prema 1QS 4,20s („Bog će u svojoj istini očistiti sva djela čovjekova”) pretpostavlja se da će svi ljudi (barem pravedni) dočekati svršetak svijeta i posljednji sud. Nepravedni će prema 1 QS 4,12–14 biti bačeni u vječni oganj pakleni gdje će se mučiti sve dok se ne očiste od svake zloće.⁵³

Prema vjerovanju Esena u Kumranu pravedni će imati udijela u novom stvaranju u preobraženoj zemlji. Ni u kumranskim tekstovima nije *expressis verbis* govor o konkretnom uskrsnuću mesa-tijela (basar) nego samo o novom duhovno-tjelesnom životu.⁵⁴ I u Kumranu kao i u SZ duša (*nefes*) uključuje neke tjelesne sastavnice i funkcije. Duša može živjeti i bez mesnatog tijela. Eseni su iščekivali uskrsnuće kao i svi ostali Židovi općenito u to vrijeme.

SALOMONOVI PSALMI – 4 EZRA – BARUH

Knjiga Salomonovih psalama nastala je u 1. st. prije Kr. Pisac je tako snažno uvjeren u stvarnost života poslije smrti i zajedništva pravednih s Bogom da smrt ne uzima sasvim ozbiljno u obzir: smrt je pravednih samo privid (2,23s). Zajedništvo s Bogom pravedniku omogućuje život koji nadvisuje i samu smrt. U 3,1–6 i u 13, 11s govori o besmrtnosti pravednika i o njihovu uskrsnuću. „A bogobojažni će pravednici uskrsnuti na život!” (13,11). Novo eshatološko stanje pravednih poslije smrti bit će tjelesno; uskrsnuli će imati tijelo. Tu se već nalazi aluzija na uskrsnuće *konkretnog* tijela (*resurrectio carnis*), mada se ono ni ovdje još ne spominje *expressis verbis*. Sasvim je jasno ukazano na uskrsnuće konkretnog mrtvog tijela u *4 Ezra* i u *Baruhu*. Knjiga *4 Ezra* nastajala je već pod utjecajem kršćana (oko 90 po Kr.).

52) I. Bagarić, Kumran ili Betelehem, Zagreb 1975, str. 89s.

53) O tome W. H. Brownlee, članak u *Journal of Biblical Literature* 80(1961) 280.

54) K. Schubert, *Entwicklung* 204.

Njen je sadržaj snažno uvjetovan progonstvima Židova nakon židovsko-rimskog rata 70. godine po Kr. Pisac razmišlja nad sudbinom židovskog naroda, nad sudbinom pravednih, pa se pita zašto je to tako. Andeo mu onda govori o svršetku svijeta (3,1–5,20), o trpljenju Židova, o budućem svijetu (6,35–9,25), o novom eonu, o novom Jeruzalemu i slično. u 4 *Ezr* 7,88 smrt je opisana kao odjeljivanje duše od propadljiva tijela.

Potkraj 1. st. pr. Kr. grčki je dualizam *tijelo-duša* prodro i u židovski svijet. Duše pravednih „gledaju slavu onoga koji ih uzima k sebi“ (7,91) odmah poslije smrti. Pošto su odijeljene od svojih tjelesa duše pravednih još sedam dana promatraju svoju slavnu sudbinu, a onda odlaze u prostorije gdje će pod zaštitom anđela boraviti sve do Sudnjeg dana (7,95.96.100s). A duše grešnika odmah poslije smrti odlaze u pakao, mjesto vječnih muka u ognju (7,80). Pisac jasno razlikuje između duše i tijela i govori da će jedno i drugo imati udijela u pekogrobnom životu: kada se pojavi „novi svijet“ tijelo će uskrsnuti i ponovno se združiti s dušom (7,30s). „Zemlja će dati one koji u njoj počivaju, prostorije će vratiti natrag duše koje su u njima smještene“ (7,32).

Slično govori i *Baruh* (*sirBar*). U *sirBar* 21,23; 30,1–2 i 51,11 vjera u uskrsnuće mrtva tijela već je sasvim eksplicitno izražena (kao i u 4 *Ezr* 50,2: „Zemlja će sigurno vratiti mrtve natrag“). Po uskrsnuću pravednici će boraviti u *Raju*, u nebeskom svijetu, gdje će biti slični anđelima i zvijezdama na nebu, gdje će gledati ljepotu i veličinu nebeskih bića pod Božjim prijestoljem (usp. 51, 11).

RANORABINSKA LITERATURA

U ranorabinskoj literaturi razlika između tijela i duše shvaćena je jednako kao i u 4 *Ezr* i *sirBar* tako te je vjera u uskrsnuće tijela u 1. st. po Kristu opća baština Židova, osobito farizeja.⁵⁵ Prema rabinima – dolaze osobito iz farizejskih krugova – čovjek je sastavljen od duše i tijela pa će stoga i *tijelo* i *duša* imati udjela na proslavljenju, u uskrsnuću mrtvih. Dapače, rabini su vjerovali da duša preegzistira negdje u nebeskom prostoru i pri začecu Bog je šalje u tijelo, a poslije smrti ona lebdi poput ptice sve dok se natrag s tijelom ne združi (usp. Sanh 91a, Hag 12b, Aboda zara 5a i drugdje). U Mišni 10,1–3 nazočna je polemika oko uskrsnuća između farizeja i saduceja. Ovi potonji nisu vjerovali u uskrsnuće mrtvih. U tom su pogledu saduceji bili konzervativni a farizeji progresivni. Rabini su uskrsnuće dokazivali iz SZ i proklinjali su svakoga koji je govorio da u SZ nema nauke o uskrsnuću. Vjerovali su da će uskrsnuti imati isti izgled kakav su imali ovdje na zemlji (usp. i *sirBar* 50–51). Prokletnici će otići u *Gehinom* (grč. *gehenna*, hrv. *Pakao*) gdje će trpjeti muke u ognju. Prema nekim rabinima poslije posljednjeg suda neće više biti Pakla (Aboda zara 3b, Gen raba 6,9s i drugdje). Prema drugima pakao će biti vječan, trajat će i poslije suda (Tos. ber 6,7).

Rabini, dakle, općenito prihvaćaju da je čovjek sastavljen od tijela i od duše. Smrt je odijeljenje duše od tijela. Baštineći starozavjetno antropološko shvaćanje prema kojemu se život može ostvariti samo kroz *tjelesne* dimenzije pa je zato za

55) R. Meyer, *Hellenistisches in den rabbinischen Anthropologien*, Stuttgart 1937.

potpuni život potrebno *tijelo*, iščekivali su ponovno ožvljenje (=uskrnuće) konkretnog mrtvog tijela i njegovo ponovno združivanje s dušom na sudnji dan. Spajanjem starozavjetnog antropološkog shvaćanja s grčkim dualizmom tijelo-duša bilo je omogućeno vjerovanje u uskrnuće tijela kakvo su zastupali kasni židovski apokrifni spisi (1. st. pr. Kr.) i rabini a s njima zajedno i kršćani.

ZAKLJUČAK

Ovi podaci iz Biblije SZ i iz izvanbiblijske književnosti dovoljni su da rasvijetle razvoj izraelskog vjerovanja u odnosu na prekogrobni život. Vjera u život poslije smrti razvila se najviše u posljednjim stoljećima prije Krista i u njegovo vrijeme. Tada se mnogo govorilo i pisalo o stanju pravednih i grešnih poslije smrti. Sve se više naglašavali muke grešnika u gehinomu-paklu. „Svršetak svijeta” sve se više shvaćao kao sud nad grešnicima. Bog će kao „Starac dana” suditi nad ljudima, anđelima, demonima i nad samim Sotonom, prema njihovim djelima koja su zapisana u Božjoj knjizi. Zato se pred sudom moraju pojaviti i živi i mrtvi. Takva su poimanja energično odbijali jedino saduceji koji su i dalje vjerno zastupali samo mojsijevsko-proročko shvaćanje života poslije smrti (bili su konzervativni vjernici). No zahvaljujući snažnom utjecaju Farizeja nova su shvaćanja o životu poslije smrti brzo i temeljito prodrli u narod i postala opća baština židovstva i prvog kršćanstva (usp. Mk 12,25).⁵⁶

---

56) S. h. Hooke, *Life after Death*, 276.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Thema des Artikel lautet: der Jenseitsglaube im Alten Testament und im Judentum. Eingangs erklärt der Autor den Begriff „Eschatologie“ und zeigt die Zweideutigkeit dieses Begriffes, einerseits die Endzeit, andererseits das Leben nach dem Tode (individuelle Eschatologie). Im Artikel wird gerade die letzte (die individuelle Eschatologie) bearbeitet. Es geht um den atl. Glauben ans Leben nach dem Tode, an die Schaffung der neuen Welt und die Auferstehung der Körper. Damit man besser und tiefer verstehen könnte, was das AT und das Judentum über das zukünftige Leben lehren, zeigt der Autor die Jenseitsauffassung der alten Ägypter, Babylonier und Perser und zieht die Parallelen zwischen dem, was darüber Babylonien und das Alte Testament lehren. Das AT hängt sehr stark von den Einflüssen aus Babylonien und Persien. Aufgrund der atl. Texte zeigt der Autor die atl. Auffassung vom Tode, vom Šeol, vom Leben in Šeol und überhaupt nach dem Tode, und die Auferstehung. Der Gedanke vom Fortleben im Jenseit, besonders der Gedanke von der Auferstehung, entwickelte sich nur langsam und nicht ohne Einflüsse aus dem religiösen Ausland. Erst Dan 12,2–3 und 2 Mak sprechen eindeutig von der Auferstehung des verstorbenen Menschen. Die Auferstehung der Körper wird erst in den Apokryphen des AT ganz eindeutig geglaubt. Auch das Leben nach dem Tode wird in den Apokryphen des AT mehr Licht bekommen. In diesem Kontext setzt dann das NT fort.